

И.Г. Чавчавадзе

ЕРМӨНИ
АЛИМЛƏРИ
ВƏ
ФƏРЈАД
БЕДƏН
ДАШЛАР



И.Г.ЧАВЧАВАДЗЕ

ЕРМӨНИ АЛИМЛӨРИ
ВӨ
ФӨРЈАД ЕДӨН
ДАШЛАР

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

«Азәрбајҗан» нәшријаты
Баки --- 1995

Тәрчүмә едәни Васиф Гулијев

Редактору Сарван Агајев

"Өзүнү дост кестөрөн ачыг дүшмөндөн о гөдөр
горхмурам, онун невазишиндөн, төбөссүмүндөн
горхурам".

РУСТАВЕЛИ

Төһгиредичи бир шөкилдө алчалдылан, һәр јериндөн дуран төрөфиндөн бөднам едилөн бизим милләт кими бир милләт бүтүн јер үзүндө четин ки, тапыла. Һәр кес үстүмүздөн ја адлајыб кечмөјө, ја да бизи тапдалајыб өлдүрмөјө вө торпага гатмага чалышыр. Аз гала Загафгазијада изимизи-тозумузу да мөһв етмөк вө күрчү адыны јер үзүндөн силиб, һаваја совурмаг истөјирлөр. Куја, биз һеч вахт мөвчуд олмамшыг, куја, инди дө мөвчуд дејилик. Мө'нәвијатча касыб, ағылча зөиф, охлагсыз, ахмаг, савадсыз, төрбијөсиз, тамамилө дилөнчи һалына салынмыш, е'тибарсыз, горхаг бизим мө'нөви вө физики мәнзәрәмиз һамынын көзүндө белөдир! Мөнафеји белө һөрмөтдөн дүшмөјимизи вө төһгир олунмагымызы төлөб едөнлөрин јаздыгларына көрө, биз һеч нө идик вө инди дө һеч нөјик. Евдө вө бајырда, төздө вө мөтбуатда керөксиз вө лөјаготуиз олдуғумуза вө елө белөчө дө алдыгымыза һамыны инандырмаг үчүн дөридөн-габыгдан чыхырлар. Онлар јалныз сөслөри сшидилөн вө гөлөмлөри ишлөјөн Авропада алнымыза дамга вурараг күрчү адыны бах, белөчө јајыблар. Биз күрчүлөр һаггында белө сөһбөтлөрө Русијада да раст келмөк олур. Дүздүр, јалныз руслардан, ја да авропалылардан һәр бир кес јахшы вө пис чөһөтлөримизлө таныш олмага мачал тапыб, бизим дө хөјримизө бө'зи шөјлөр дејиблөр, лакин бөд-бөхтчиликдөн, онларын арасында да бир чохлары өз фикир-лөрини башгаларынын истөјинө есасландырыр, өзкө һавасына ојнајыр вө өзкө торуна дүшүрлөр. Гој өз билдикләри кими олсун!

Лакин иш ондадыр ки, сөзлө вө гөлөмлө бүтүн дүнјаја анд ичирлөр ки, куја, Гафгаз сыра дагларынын о бири төрөфиндөн Дөчлө вө Фөрат чајларынын башлангычына гөдөр, демөк олар

У 10 (95)

Чавчавадзе И. Г. «Ермәни алимләри вө фәрјад едөн
дашлар»—Бақы, «Азәрбајчан» нәшријаты, 1995—80 сәһ.

У 480400000—010(95) Сифарышла
14870(07)—95.

ки, Гара дөниздөн Хөзөр дөнизинә гөдөр гөдимдөн Ермөнистан дежилөн јер олуб (куја, Сомхетија, јә'ни, сомехләрин - һајкаңларын өлкөси) вә куја, бә'зи јерләрдә һәр һансы бир враси¹ чүчөрбсә, о да ермөниләрин тәсири учбатындан онларча пөјә саһени тутуб. Бу врасиләр халг кими ады чөкилмөјә лајиг дежилләр, чүнки онлар мөһв олма вә несли позулма јолундадырлар, һәм дә бу, белә олсајды, өз вөзифәләрини баша дүшмөк үчүн онларда о гөдөр ағыл нә көзирди. Тичарәт етмөк үчүн аллаһ онлара габилијәт вермөјиб. Арабачылыг вә чарвадарлыг етмөкдөн башга, һеч нөјә јарамырлар вә күлмөли дә олса, Күрчүстан адландырдыглары һөмин пөјөләр үчүн бә'зи јерләрдән һәтта истифаде едә билмирләр. Һәм дә буна онларда нә бачарыг, нә зөһмәт-сөвәрлик, нә төһсил, нә билик, нә арзу, нә дә билмөјә вә өјрөнмөјә һөвөс олмајан бир һалда бунлардан нечә истифаде едә биләрләр. Тутаг ки, һеч олмаса, төкчө Јахын Шерги јох, һәм дә узаг, вөһши вә авам Асијаны дирилтмөк вә хошбөхтлијә чатдырмаг аллаһ вә тарих төрөфиндөн чағырылмыш вә өлләриндә мөдөнијәт шүары олан ермөниләрдән асылдыр.

Бизи јер үзүндөн тамамилә силиб атмаг үчүн онлар адымызы биабыр сдиб, бизи милли һөсијәтдан мөһрум етмөклә кифајәтләнмөјәрөк, бүтүн тарихимизи дә, салнамөмизи дә, тарихи галыгларымызы вә абиделәримизи дә, ал-һана буланмыш бүтүн шејләримизи дә, христианлыгдан өввөлки хидмәтләримизи дә мөһв сдирләр, тарихи вар-дөвләтимизи, бизә мөһсус һәр шеји мөхтәлиф фырылдаглар јолу илә өзләринин адына чыхырлар. Дүздүр, јалан ајаг тутар, амма јеримөз вә башгасынын мөнлијини өлиндөн алмагла, јахуд алчалтмагла өзүнүнкүнү артыра билмөзсән, лакин бир күрчү зөрб-мөсәлиндә дејилдији кими: "Өз тамаһынын гулунун гулагы ағыр ешидир вә дилдөн пәркардыр".

Белә тоз-думан нөјә көрә галдырылыб, нөјә көрә јаланчы илдирымлар чахыр вә көј курулдајыр? Загафгазијадә лап гөдимдөн јалныз төкчө ермөни милләтинин олмасыны вә тезликлә көлөчөјин бу дилә мөһсус олачагыны дүнјаја сүбүт етмөјә көрә лазымдыр, чүнки о, мө'нөви вә физики күчүнү дә, сарсылмазлыгыны да, ағлынын бөјүклүјүнү дә тарихән сүбүт етмишдир.

Бүтүн бу фырылдаглары ким едир? Башымыз үзәриндә һөрлөнөн вә гарылдајан бу гара гарга нөдир? Биз өрвәлләр дә

¹ Ермөниләр күрчүләри белә адландырлар.

дејирдик, инди дә төкәрар едирик: аллаһ еләмөсин, бу ишләрдә бүтүн ермөни халгыны төгсирләндирөк, бу күнаһларын һамысыны онун ајагына јазаг. Бу ишдә јалныз мөһшүр бир ермөни дөстөси вә ермөни китаб һөвөскарлары - савадлы адамлары, алимләри күнаһкардыр. Лакин буна бахмајараг, өлимизә гөләм алмаг гөрарына көлмөздөн өввөл бизим үчүн чох мөһнө олан бир вөзијәт һагтында узун мүддәт фикирләшдик: ермөниләр бу өсөрә нечә мөнасибәт бөслөјөчөкләр? Ашагыда көрөчөјимиз кими суалын өһөмијәти бөјүкдүр.

Халга тарих төрөфиндөн бир бөдөнә вә һөмин өлкөнин ваһид руһуна бирләшмиш инсани мөхлуғларын мөһмусу кими, һәр һалда, һәр бир намуслу вә саглам дүшүнчөли адам төрөфиндөн һөрмәт едилмөлидир. Бу вә ја дикөр мө'нада оңун төһгир олунмасы вә алчалдылмасы чох налајиг һөрөкөтдир. Һәр бир халгын өзүнүн шөһси симасы, өзүнүн арзулары, өзүнүн истөкләри, өзүнүн еһтирасы, өзүнүн хөсусијәтләри вар. Бүтүн бунлары сөјмөк мөдөни адама јарашмајан кобудлуғдур. Буну чох көзөл баша дүшүрүк вә аллаһ еләмөсин ки, јалныз халгын мө'лум бир дөстөсинин күнаһы учбатындан ону мөһөссир кими баша дүшөк. Лакин мөһз, бу зөминдә дә бизә һүчүм көзлөнилик. Бу төрөфдөн исә һөмин тоз-думан, көзләри јуммага мөчбур етмөк үчүн гопмағы јадан чыхармајан һөмин гасырга көзлөнилик. Аллаһ билир, нәзәрдә тутдуғумуз вә бүтүн ермөниләри көклөмөк үчүн јалныз онун һагтында дејиләнләрә адәт етмиш бир дөстә адам бу очеркләр барөсиндә нечә һај-һөшир гопарачаг, нечә һај-күј салачаг. Бурда мөһсөд ајдындыр. Халгын мүдафиәси угрунда мүбаризә өдаләтлә десөк, һөрмөтә лајигдир вә тамамилә өсәслыдыр. Буну достларымыз јахшы баша дүшүр вә көзөл билирләр ки, халгын мүдафиә бајрагы алтында онлар үмуми рөгбөт газанырлар вә онларын гөлөбөсинин јарысы өввөлчөдөн өз өлләриндә олачаг: "Бичлик күчдөн јахшыдыр".¹ Мадам ки, белә һијләкөр тактикаја кириширләрсә, ифша едәнләри ики халг арасында өдавет салмага налајиг арзуда төгсирләндирмөк онлар үчүн асан олачаг. Мүлаһизә дүздүр. Онлара тушланмыш оху халгы гөзөблөндирмөк мөһсөди илә халгын үрөјинә санчырлар вә е"тибарлы галхан кими бу фөндкир үсулла өзләрини горујурлар, ифша едөн өз күнаһы илә сусдурулуғ. Ермөни халгынын бурда күнаһы јохдур. О, динч, өмөксөвөр халг кими

¹ Там мө'насы илә бу чүр сөслөнөн күрчү зөрб-мөсәли: "Зирөклик, дирибашлыг, өкөр инсан онлардан истифаде етмөји бачарырса, физики гүввөдөн јахшыдыр"

өз иши илө - ја тичаретлө, ја да өкинчиликлө мөшгул олур. Бу чүр мөселөлөри гаршысына мөгсөд гојмур, она көрө дө палыд агачынын өтрафындакы мыгмыга кими јан-јөрөсине һөрлөнөн чагырылмамыш һавадарларынын күнаһлары уч-батындан мөс'улијјетли олмаг лазым келир. Халг, үму-мијјетлө, чох көзөл баша дүшүр ки, өсл лејагөтин көрөнаја вө һагараја. еһтијагы јохдур, чох көзөл билир ки, чагырылмамыш бошбогазларын һај-күјлөри онун гөһрөманлыг-ларына шан-шөһрөт кәтирмир вө онлар олмајан јердө гөһрөман-лыг јарада билмирлөр. Әсл гөһрөманлыг төбиетинө көрө төвәзөкардыр, бошбогаз дејил вө бу гөһрөманлыг нө гөдөр динмөз вө төвәзөкардырса, о гөдөр дө бөјүк вө чөзбедичидир. Бу гөһрөманлыгын нөчиб хүсусијјетини баша дүшмөк үчүн елмли вө биликли адам олмаг лазым дејил.

Бунун үчүн сағлам ағыла вө һөтта сөмими вө төмиз рөијјөт үрөјинө малик олмаг кифајөтдир. "Демө ки, сөн јакшысан, өзүн өзүнү тө'рифлөмө", јакуд "садөлик гөһрөманын бөзөјидир, өзүнү өјөнин саман чөпү гөдөр гимөти олмаз" (хүрчү халг зерб-мөсөли). Мөкөр, бу сөзлөри рөијјөт демөјибми?!

Бөдбөхтликдөн, ермөни халгынын шөһрөти вө бөјүклүјү һаггында һөр јердө чар чөкон вө јери көлөндө күрчүлөри алчалдан вө јер үзүндөн силөн ермөни алимлөри бу мүдриклијө һөлө чатмајыблар.

Биз ермөнилөрин шөһрөтлөнмөси вө тө'рифинин көјлөрө галдырылмасы өлејинө дејилик. Белө һалларда, һөтта һөддини ашмаг һеч көсө нө агыр келир, нө дө тохунур, бунун һеч көсө нө истиси вар, нө дө сојугу. Буну анламаг јалныз чомөрдликдөн башга, һеч нө дејил. Биз ермөнилөрин һеч бир сөхавөтинө вө фөдакарлығына һөсөд апармырыг, өксинө, бу јакшы чөһөтлөри биз өзүмүз дө арзу едирик. Онлар гөтијјөн пахыллыг јох, јарыш мөвзусу төшкил едир. Пахыллыгын өзкө вар-дөвлөтинө, өзкө угурларына ачыгы тутур вө о, өзөб чөкир, јарыш исө нөчиб бир һиссдир: о, башгасынын шөрөфини вө јакшы чөһөтлөрини өлдө етмөјө чалышыр. Пахыллыг өзкөннн јакшы чөһөтлөринө дөзмүр, јарыш исө, өксинө, буна чох севинир. Пахыллыг јакшы чөһөтлө дүшмөнчилик едир, јарыш исө достлуг едир, ону өзизлөјир.

Буна көрө биз ермөнилөрин шөрөфини вө бөјүклүјүнү, һөтта онлар мүбалигөли, ја да башдан-ајага коп олса да, гимөтлөндирмөјөчөјик. Ермөнилөр нөјлөсө өјүнсөлөр дө, гој онлары гадир Аллаһ өзү сахласын, өкөр бундан мөһрум-дурларса, гој Аллаһ өзү онлара көмөк стсин. Анчаг она мө'јус олуруг ки, өзүнү өјөн бир ермөни дөстөси күрчүлөрин мө'нөви

вө физики мөвчудлугуну инкар едөрөк бизө јалныз гаршымызда ксниш ачылмыш гөбири кестөрир, куја ки, онларын мөвчуд олмасы бизим мөвчуд олмамагымыздан ирели көлир.

Мүдрик адамлар, истиснасыз олараг, бөјүкдөн кичијө һамы биз күрчүлөрө гулагбурмасы верирлөр ки, ермөнилөрин бу дөстөсинин ич үзүнү ачыб кестөрөк. Онлара, доғрудан да, олдугу кими бахмаг вахтыдыр.

Башымыз үзөриндө гара гарганын һардан гарылдадыгыны, бизи дөјөн бу даш ахынынын һардан көлдијини билмөк вахты көлиб чатыб. Ајылмаг вө бу сахта либераллар гаршысында, өз ојунбазлығыны, икиүзлүлүјүнү, вичдансызлығыны халгы сөвөнлөрин мүгөддөс бүрүнчөји алгында кизлөтмөк мөгсөди илө агзымызы јуман һөгиги либерализмин бу төлхөклөри гаршысында горхмамаг вахтыдыр. Фырылдагарымызын үстүнү ачмајын, јохса, сизи милли дүшмөнчиликө төһрик елөмөкдө күнаһландырарыг, сизи иртичачы чөһөјө гатарыг. XIX өсриң сонунда милли өдавөтин ојадылмасы, миллөт арасында алағ отунда јајылмасы исө ағылын инкишаф етмөмөси, чөһалөт-пөрөстлик, либерализмин төһгири демөкдир. Сахта либерализмин төсөввүр едилөн бу көј курултулары вө илдырымы илө јалныз көрпө ушаглары вө мө'насына вармадан анчаг сөзлөрө инанмага адөт едөнлөри горхутмаг олар. Доғруданмы либерализм бүтүн бунларын ифша олунмасындан јох, һөгигөтин кизлөдилмөсиндөн, чүрбөчүр фырылдагарын , һөггабазлыг-ларын, сахтакарлыгларын өрт-басдыр едилмөсиндөн, јаланлардан, һөр чүр башга позгунлуглардан ибарөтдир?! Бүтүн лазыми мөзөмөтлөри ифша етмөсөн, чармыха чөкмөсөн, онда бизим һаһаг јөрдөн тө'рифлөдијимиз мајмаг либерализм нөјө көрөк-дир?! Мөкөр, онларын наразылыг ојада билмөсиндөн, инсанларын бөјүк гурбанлар вө бө'зөн дө ган ахыдылмасы баһасына өлдө етдији һөгиги либерализмин мүгөддөс лө-јагөтиндөн утанмадан һөр чүр кизли вө ашкар пислијин дүнјаја е'лан едилмөси дө ашкарлыгдырмы?!

...Горхудан кимисө инчитмөк, пис шеји ифша едөннн агзыны јуммаг сахта либералдан башга, кимин аглына көлөр? Бүтүн халгын өдалөтли вө дөдиллөрө өсасланмыш ифшасы һиддөтлө вө дүшмөнчиликлө јох, миннөтдарлыгла гаршыланыр. Әсл либерализм һаггы тапдаламага һеч көсө имкан вермөмөкдөн, чинајөтдө чинајөткары ифша етмөкдөн, пис һөрөкөт-лөри лајигли гөрар олмадан бурахмамагдан вө лазым көлөрсө, чидди чөзаландырмагдан ибарөтдир. "Нүмунө илө дүнја кор-ланар". Пислөнмөјөн пис иш зөиф характерли адамын асан-лыгла дүшдүјү күнаһ торудур вө "утанмазы утандырмасын, бу,

нүмүнө олачаг вә утанчаг утанмаз олачаг" (Давид Гурамов).

Өкөр көзлөнилөн игтишашларын габагчадан көрүнмөси илө бизи горхударларса, либерализм наминө дилимизи баглајырларса, јелбејин көнчлөри башдан чыхармаг вә горхутмаг үчүн либерализмө јерсиз өсасланма садөчө бичлик дејилсө, не үчүн елө бу либерализм наминө онлар јери келди-көлмөди, күрреји-алөмдө бүтүн күрчү милләтинө - бөли, бүтүн милләтө гара јахан - артыг дедијимиз кими, она гөбир газан һөмин о ермөни дөстөсинин агзыны јуммурлар? Бөс һөч олмаса, бу сахта либераллардан бири агзыны ачыб дејибми ки: "Сиз не чөфөнкијат ујдурусунуз, чөнаблар, өкөр сиздө шөхси лөјагөт һисси, өз вөтөниниз варса, бу һагда данышын! Јорхурса, нијө бүтүн күрчү милләтинө саташырсыныз, нијө онун адыны батырырсыныз вө сизө аид олмајан шејлөри нијө өз адыныза чыхырсыныз? Мөкөр, чөннөтин гапылары бизим үчүн она көрө ачылыб ки, биз күрчү милләтини сөјөк вө ону мөһв едөк? Мөкөр, билмирсиниз ки, һаггы кизлөтмөк олмаз вө кеч-тез о, үзө чыхыр? Лакин һөч көс бу һагда бир сөз дө демөјиб вө демөјөчөк, чүнки онлар икиүзлү вө гөрөзкардыр. Бүтүн бунлар үчүн ачыгтөлбилилик, һагга мөһөббөт, аличөнаблыг лазымдыр. Индики базарда исө не она, не о биринө, не дө ки, үчүнчүсүнө төлөбат јохдур.

Онларын фикринчө, бизим милләтимизи сөјөндө баш өјмөлијик, онлар исө өзүмүзү мүдафиө едөндө вө милләтө бир сөз илө белө тохунмадан бизи сөјөнлөрин јалныз мө'лум дөстөсинин һијлөсини ифша едөндө һиддөтлөнирлөр. Сиз исө бизим, һөтта ајрыча дөстөмиз һаггында һагг сөзүнү дө демөјө чүр'өт етмирсиниз. Бу, не өдалөтдир, бу, не либерализмдир?! Бу, ријакарлыгдыр, һөјасыз јаландыр, јалтаглыгдыр, кизлөнпач ојунудур, башыны јувада кизлөтмөк вө гујругуну бајырда гојмагдыр, анчаг һөч чүр либерализм дејил, "Вичданлы дүшмөнлөр арасында вичдан васитөчи олур" (Кнјаз Илја Чавчавадзенин көламы).

Гој ушагларын агзыны јуман бу бошбогазлар - сахта либераллар дөстөси онларын көзүнү горхутсунлар: Дөјмө, хырда шејдир! Не сөс, не сөз бизи ифша едө билмөз, јохса, сизи чөһалөтпөрөст адландыраыг! Анчаг агыллы адамы онлар һөгигөт угрунда вичданла дајанмаг габилијјетиндөн мөһрум едө вө гөсдөн төһгир олунмуш вө тохунулмуш инсан һисслөри, халгын һөјсијјаты ону төлөб едөндө јаланы ифша едө билмөзлөр. Бурда шөрөфсиз горхаг кими гачмаг, кери чөкилмөк јох, үзбөүз мөтинлик, ачыг ифша етмөк лазымдыр. Әслиндө, не либерализм, не чөһалөтпөрөстлик, не дө буна бөнзөр шејлөр

инсан лөјагөтинин ме'јары дејил. Әкс һалда, инсан һаглыдыр, јахуд һагсыздыр? Әкөр индики көнчлөрө десөк ки, онларын төфөккүр образы либерал дејил, горхудан рөнклөри гачар вө не гөдөр һаггы олсалар да, данышмазлар: бу, не белөдыр башыма келди, - дејө өз-өзүнө фикирлөшөрлөр. Инди һөч көсин иши дејил, - һөгигөт өзү-өзлүјүндө гијмөтлидир, јохса, јох вө бу бахымдан һөч көс сөјлөнилмиш фикрин мүзакирөсинө гошулмур. Төкрар едирик ки, пислијин ифша едилмөси ујдурулмуш һалда јох, өсаслы олсун, сүбүт едилмиш олсун вө гој һөч көс бунунла киминсө наразылыгына, мө'јуслугуна, едавөтинө сөбөб олмагдан горхуб-чөкинмөсин. Мөкөр, билмирик ки, ифша олунмаг пислик едөнин үрөјинө јатмыр. Лакин бу пислик өзүнүн бүтүн агырлыгы илө үстүмүзө дүшөндө, бизим, куја, ачизлијимизи бүтүн дүнјаја чар чөкөндө, бу, көзлөрини јуммагын, гулагларын тутмагын, сусмагын үзүрлү сөбөбидир? Биз не үчүн сусмалыјыг? Догруданмы она көрө ки, дөдиклөрөмиз ермөнилөрүн наразылыгына сөбөб олачаг? Дүш-мөнчилик јаратмаг исө индики вахта да јарашмаз. Мөкөр, догруданмы, бу јаланлардан горхмалы вө өз шөхсијјетимизи мүдафиө етмөк вө горумаг һаггында фикирлөшмөлијик?!

Бизө, куја, чыртма вурмаг да төһгиредичидир, биз көтөклө вуранда сизин исө инчимөјө һаггыныз јохдур. Нөдир, биз бу дүнјанын өкөј огулларыјыг ки, онлар бизи лөтифөлөрө өјлөндирмөјө чөсарөт едирлөр! Бизим шөхсөн мөвчуд олмагмызы, бизим мөвчудлугумузу белө төһгир едөндө вө көкүндөн гопаранда либерализм вө чөһалөтпөрөстлик һаггында не сөһбөт ола биллөр?! Јалныз бу лөтифөлөр нифрөтө лајиг горхагын хөјринөдир, јалныз горхаг сөссиз-сөмирсиз өзкө түпүрчөјини јалајыр. Буна, аллаһа шүкүр, биз һөлө чатмамышыг: өз лөјагөт һиссимизи өзүмүздө һөлө о дөрөчөдө сахламышыг, өзүмүзү мүдафиө етмөк вө горумаг үчүн вө күрчү адыны тапдаламагы вө төһгир етмөји һөч кимө имкан вермөмөк үчүн үрөјимиз һөлө о дөрөчөдө күчлү дөјүнүр.

Ермөни алимлөрөнин, савадлыларынын вө онларла өлбир олаыларын фырылдаглары артыг чагырылмыш бајатылардыр. Һөмин вахтдан һөр һалда 60 ил кечиб. Биз там 60 ил дејирик, бу исө онунла һөсаблашмамаг үчүн о гөдөр дө аз вахт дејил. Артыг там 60 ил көј курултусу вө илдырым кими сүр'өтлө учуб кедир, бу вө ја дикөр тенденсијалар бизим шөхси мөвчудлугумуза тохунур вө күндөн-күнө чох бөјүк һөрмөт-сизликлө, чөсарөтлө, һөјасызлыгыла дөрөмизи сојурлар вө туфанла һөдөлөјирлөр. Бүтүн бу чох узун дөвр өрзиндө бу вө ја дикөр вөсијјөт фөалијјөт көстөрир, бу вө ја дикөр сап

мүнтөзөм суретдө, даим, мөһкөм, һиҗлөкөрчөсинө вә гәрибә инадла узадылыб, демөк олмаз ки, даһа чоһ усталыгла, лакин бөҗүк көлөклө, бөҗүк риҗакарлыгла узадылыб. Һәм дө һамысындан гәрибә бир дө одур ки, бүтүн бу алтмыш иллик дөвр рус җазычысы илө башланыр вә рус җазычысы илө гуртарыр. Онларын арасында бир сыра ермөни савадлылары - җазычылары да вар, чүнки бир сапы башындан ахырына кими узатсан, о, бүтүн адамлара тохунар. Онлар гөрөзлө дүзүлмүш бу вә ја дикөр фикри о дөрөчөдө меһрибанчасына җаҗырлар ки, куҗа, бир үрөҗи вә бир бөдөни төшкил сдирлөр вә бир формада һазырланыблар.

Барон Брамбеус төхөллүслү мөшһур рус җазычысы Сенковски һөлө 1838-чи илдө җазырды: "VI Вахтангдан өввөл күрчүлөрүн салнамөси җох иди, күрчүлөрүн езләри, һөтта ерамызын XII өсриндөн өввөл мөвчуд деҗилдилөр. Мүхтәлиф дағлы таҗфалары ибер ады илө танынды. Бүтүн өлкө Күр чаҗынын о бири төрефинде иди. Тифлис вә Күрчүстанын бөҗүк бир һиссөси гөдимдөн ермөнилөрә мөхсус олуб вә бурда ермөнилөр, мидиҗалылар, массакетлөр, җахуд түрклөр вә бир нечө һөсил албан җашаҗыб". Бөлө җалан, төһриф олунмуш тарихин вә чоғрафиҗанын төртибинин кимин аҗагына җазаҗ? Ону Сенковскинин җаздыгына шүбһө җохдур, лакин доғрудаһмы шүбһөлөнмөмөк олар ки, Сенковски ким төрефиндөнсө алдадылмаҗыб вә о, өкс-сөда кими ешитдиклөрүннө төкар едиб? Ахы, аҗындыр ки, бу чүр җаланы о, һөч бир җердө охуҗа билмөзди, чүнки бүтүн Җер күрөсиндө бу мөһнада кестөришлөр тапа билчөҗи салнамөлөр җохдур вә бу җаланы о, һөтта рөваҗөтлөрдө дө тапа билмөзди. Күрчүлөрүн XII өсрдөн өввөл, һөтта мөвчуд олмадығларыны аләмө җаҗмаҗ кимө лазым иди. Күрчүстанда күрчү олмаҗыб вә бурда ермөнилөр вә башга халғлар җашаҗыблар, җахуд Тифлислө бирликдө Күрчүстанын бөҗүк бир һиссөси гөдимдөн бөри ермөнилөрә мөхсусдур! Җалан вә һөм дө бөлө көзлөнилмөз җалан кизли мөгсөд вә һиҗөт олмадан меҗдана чыхмыр.

Күрчүстанын Русиҗаҗа бирлөшдирилмөси күнүндөн Сенковскинин бөлө җалан уҗурдугу күнөдөк, һөтта 37 ил кечмөҗиб вә доғруданмы һисбөтөн бу гыса вахт өрзиндө тарих слө бир зүлмөтө дүшүб ки, һансы өлкөннн - Күрчүстанын, җа Ермөнистанын Русиҗаҗа бирлөшдирилмөсинн, җахуд да Тифлиснн кимин иҗамөткаһы вә паҗтахты олдуғуну һөч көс артыҗ хатырламыр. Сенковскинин өзү Шөрг диллөри үзрө профессор, рус җазычысы, журналист иди вә мөкөр күман етмөк олар ки, о, слө бу җахынларда баш верөн һадисөлөри аз гала җаддан

чыхарсын! Мөкөр, инанмаҗ олар ки, Сенковски Русиҗа үчүн һөтта бөлө мүнүм тарихи һадисө һагтында ешитмөсин! Мөкөр, Русиҗанын кимин өлкөсинн вә кимдөн һимаҗөсинө алмасы хөбөри она чатмаҗыб! Белөдирсө, бизим җухарыда геҗд слөдиҗимиз бу чүр анлашылмаз тарихи вә чоғрафиҗаны уҗурмағы она ким вә нө мөчбур едиб? Аҗындыр ки, бурда слми төдиггата мөһөббөт вә һөвөс төһир кестөрмөҗиб, чүнки бурда ачыҗ-ашкар җалан вар вә слми сөвөн җалан һөвөсинө дүшмөз, онунла марағланмағы өзүнө рөва көрмөз. Аҗындыр ки, бу гәрибө тапмачаны слми төдиггата чошгун һөвөслө дө аҗынлашдырмаҗ олмаз, чүнки бу чүр тарих, бу чүр чоғрафиҗа төдиггат җох, ачыҗ-ашкар уҗурмадыр, чүнки төдиггатчы она аид һөч бир сүбүт тапа билмөзди. Аҗындыр ки, нө күрчү, нө рус ону бөлө есасландырмазды. Күрчүлөрдөн алынмыш өлкөннн күрчүлөрө җох, ермөнилөрө мөхсус олмасы һагтында шаҗиө бурахмаҗ русларын һөҗинө лазымдыр? Бөлө һөрөкөт етмөк кимө хөҗир иди? Рөһмөтлик Сенковскинин нечө адам олдуғу һамыҗа мөһлумдур. Бу гөсдөн уҗурулмуш тарихин кизли мөнбөҗинн тапмаҗ вә бу охларын кимин һиҗлөкөрлиҗи үзүндөн сүрөтлө кетдиҗинн билмөк үчүн җаҗын кимин өлиндө олдуғуну ахтармаҗ лазымдыр. О вахтдан индиҗө гөдөр ермөни алимлөри бүтүн күчлөрүннн сөрф едирлөр вә Күрчүстандан мүмкүн гөдөр чох көсиб өз адларына чыхмаҗ вә мүмкүн гөдөр онун кечмишинн мөһв етмөк вә һөтта индисинн лөкөлөмөк үчүн һөр васитө илө ону өн пис чөһөтдөн дүһаҗа кестөрмөҗе чалышырлар.

Мөсөлөн, һамыҗа мөһлумдур ки, Чорох һөвзөси сонралар Самтсхе - Саатбагодан ибарөт олан җухары Карталиниҗанын бир һиссөсинн чоҳдан төшкил едирди. Ермөни җазычылары - Емин, Худабашов, Җеритсов, исө Күрүн җухары ахарынын вә бүтүн Чорох һөвзөсиннн Бөҗүк Ермөнистанын төркибинн дахил олдуғуну сүбүт едөрөк, мөһз, бу җерлөрнн бизим олмағына еһтираз едирлөр. Онлар бизө җалныз бир гарыш торпаҗ сахлаҗырлар. Бу мөрһөмөтө көрө сағ олсуңлар! Анчаҗ бу фактла нечө разылашарлар ки, онларын иҗдиа етдиклөри бизим җерлөр Исанын доғулмасындан хөҗли өввөлдөн тутмуш индиҗө гөдөр күрчү адларынын, мөсөлөн, Чорох һөвзөсиндө Кларчети, Лиҗанис-хөви, Таос-кари, Шаншети, Ачара, Күрүн җухары ахарында исө Кола, Артаани, Ерушети, Самтсхе вә Чавахети сахлаҗыблар. Бу җерлөрдө күрчүлөр VII вә VIII җүзилликлөрдөн

1 Бах:"Моисей Хоренскинин тарихи". 1858-чи ил, сөһ. 340-344.

2 .Бах:"Ермөнистанын ичмалы". 1839-чу ил, сөһ.21-27.

3 .Бах:"Гафгазын узаҗ кечмиши". 1872-чи ил, № 1, сөһ.20

башлажараг XIV өсрө гөдөр, мөсөлөн, Колахиде Дадашки, Аргааниде Накалакевски, Самтсхедө Атскурски, Зармзски, Сөфөрски, Чавахетиде Тскаротавски, Шавшетијада Тбетски, Кларжетиде Хахулски, Ачарыстанда Схалтски вө индије гөдөр дө мөвчүд олан бир чох башга мө'бөдлөр, монастырлар тикиблөр.

Фөз едөк ки, бу ајдын вө шүбһө догурмајан рөвајетлөрин, јер адларына, монастырлардакы, мө'бөдлөрдөки јазылары, догруман да, бу һөгиги вө инандырычы сүбүтлары "учот"дан чыхармаг лазымдыр. Тутаг ки, бүтүн бунлара өсасланмаг лазым дејил. Лакин Авропа алими Сен-Мартенө, күрчүлөрдөн даһа чох ермөнилөрин төрөфдары кими мөшһур олан вө тез-тез ермөни китабсөвөрлөринин ситат көтирдиклөри һөмин Сен-Мартенө күрчүлөри сөјмөк үчүн онун делиллөрини өлдө етмөји јалныз арзу едөн вахт не чаваб верөчөклөр? Һөтта ермөнилөрин бу төрөфдары да Чорохун, Күрүн, Фөратын, Аразын суајырычы олан даг силсилелөринин Күрчүстанын вө Ермөнистанын даими сөрһөдди олдуғуну дејөрөк ермөни китаб һөвөскарларыны төгсирлөндирир. Белөликлө, онлары Күрүн вө Чорох һөв-зөсинин јухары ахарларындан тамамилө мөһрум едир.

Бүтүн бунлара бахмајараг, ермөни тарихчилөри јснө дө чөрөнлөјир вө һөч вахт јашамадығлары јерин сакинлөри олулар. Мөкөр, ајдын дејил ки, бу дајаз алимликлө дүнјаны инандырмаг истөјирлөр ки, куја, бу јерлөри тутмага онларын тарихи һаггы вар. Биз бу мөвзу барөдө өз фикримизи гөти һесаб етмөк үчүн даһа сонра бундан сөһбөт ачмадыг. Белкө, ермөни алимлөринин көрдүклөри јухулар һөгигөтдир вө ола билөр ки, һөмин өлкөлөр, һөгигөтөн дө, онлара мөхсус олуб. Биз јалныз фикирлөрини һөјата кечирмөк үчүн ермөни китабсөвөрлөринин нечө мөһарөтлө вө бичликлө хөтт јерит-диклөрини көстөрмөк истөјирдик. Белө һалларда онлар һөр шеји өзлөринө аид едөндө вө өзкөсининкини кизлөдөндө һөч нөдөн ијрәнмирлөр.

Өкөр бүтүн бу Јеритсовлары, Худабашовлары, Еминовлары вө онлар кимилөрини төзөдөн охусаныз, көрөрсиниз ки, онлар өз фикирлөрини вө төдгигатларыны гызыл гижмөтилө гижмөт-лөндирирлөр, башгаларынынкы исө онларын хөјринө дејилсө, бир гуруша да дөјмөз.

Һөмин ермөни дөстөси гөсдөн төһриф етмөклө кифајөтлөн-мир, онун үчүн өзкө һөгигөтини кизлөтмөк аздыр, өз јаланлары һаггында исө һөгигөт кими чар чөкирлөр. Бу дөстө чох көзөл баша дүшүр ки, фактларын үстүндөн вө гөдөр сүкутла кечсөн дө, онлары кизлөтмөк олмаз. О, кечми, тезми дејилөчөк. Бүтүн

мөсөлө факты јох етмөкдөн, тарихи јазылары ја силмөкдөн, ја гашыјыб позмагдан, ја да ки, ону өз хөјринө дөјишдириб башга шөклө салмагдан ибарөтдир.

Ермөни китаб һөвөскарларынын - савадлы адамларынын нө илө мөшһул олдуғлары вө белө фырылдағларда мүгөссир олдуғлары да ајдындыр. Чүнки һөмин јерлөрин кимин олдуғу вө инди кимө мөхсус олмасы һаггында тарихи галығларын вө абиделөрин дил ачыб данышачағы вахт көлөчөк, чүнки дашлар, чохлу тикилилөр, монастырлар, мө'бөдлөр дилө көлиб фөјад едирлөр ки, лап гөдим заманлардан бөри бу јерлөрдө күрчүлөр јашајыблар. Бу, өлбөттө, күрчүлөрин бу догручу шаһидлөринин агзыны ачмага гојмамаг; онлара чынғырыны чыхарыб бир сөз дөмөјө имкан вермөмөк зөрурилијидир. Бу мөгсөдлө онлар лазымы һогталар чыхарыблар: һарда не бачарыблар, ону да едиблөр, һөр чүр изи итирмөјө чалышыблар.

Фырылдаг чох да чөтин дејил, төки, буна һөвөс вө үзүјола вичдан олсун. Инди өз мөгсөдинө чатмаг үчүн һөч бир вар-дөвлөт гаршысында дајанмамаг вахтыдыр, буна јалан. сахта, аллатма јолу илө һаил олачаг, јохса, јох, фөрги јохдур. Бу чүр јолларла мөгсөдө чатмаг инди агыл мө'јары һесаб олунур. Ермөнилөрин күрчү мө'бөдлөриндө вө монастыр-ларында күрчү мөншөли излөри мөһв етмөјө, күрчү јазыларыны дашлардан гашыјыб темизлөмөјө вө јох етмөјө, дашларын өзүнү тикилилөрдөн чыхарыб, јеринө ермөни јазылары олан башга дашлары гојмаг үчүн өллөшдиклөринө чохлу мисал көтирө билөрик. Бу һагда, һөтта һөм рус, һөм дө күрчү гөзөтлөриндө јазылыб. Јери көлмишкөн дејөк ки, мөһрум Д.Бакрадзө ермөнилөрин бу дөстөсинин бу чүр јахшы габилитетини көстөрөн бир өһвалатдан сөһбөт ачыр: Артвиндө чох гөдим бир килсө вар. О јерин ермөнилөри бу мө'бөди өзлөпчини алыга чыхмаг истөјирдилөр. Лакин јерли јуанлар мүбаһисө етмөјө башладылар ки, бу мө'бөд чох-чох узаг вахтлардан күрчүлөрө мөхсусдур, демөли, биз, куја, православ кими сиздөн үстүлүјө маликик. Мө'бөддө күрчү јазысы олан даш көтүрүлүб, чүнки бу јазы мө'бөдин күрчүлөрө мөхсус олмасынн сүбүт едир, онда ермөнилөр бу дашы агыллы сурөтдө фикирлөшиб "кизлөтмөк" истөдилөр.

Белөликлө, ермөнилөр бу килсени православларын өлиндөн зорла алараг өзлөринин адларына чыхдылар. Мөкөр, бу чүр фырылдаг ермөни рөијетинин аглына көлөр?! Һөтта бу, саде

1 Бах: Д.Бакрадзө. "Туријаја во Ачарыстана археоложи сөјаһөт". сөһ.41

ерменинин иши олсајды да, бу фикир, јегин ки, савадлы адамлар вѣ алимлѣр тѣрефиндѣн онун бејнинѣ јеридилѣрди. Она кѣрѣ дѣ бизим буну вѣ бу чѣр фырылдаглары гетијјѣн бѣтѣв халга јох, јалныз ерменилѣрин бу дѣстѣсинин ајагына јазмага ѳсасымыз вар.

Ермени китаб ѳевескарларынын сѣнѣдлѣри јох етмѣјин, гара јакмагын, јакуд дѣјишдирмѣјин онларын пешѣлѣри олдугу вѣ бу чѣр фырылдаглардан утанмадыглары наггында ашагыда мисаллар кѣтирѣчѣјик. Гѣлѣлик исѣ дѣјѣк ки, онлар Загафгазијада кѣрчѣ адыны белѣ ѳсулла арадан галдырмагла вѣ кѣрчѣ тарихи абидѣлѣрини дѣјишдириб ермени абидѣлѣри етмѣклѣ кифајетлѣнмирлѣр. Мѣ'бѣдлѣрдѣн, монастырлардан вѣ дашлардан башга, Загафгазијада кѣрчѣлѣр наггында данышан башга шаһидлѣр дѣ вар. ѳкѣр ерменилѣр ѳз чѣчѣлѣрини гартал јуваларында чыхартмага чѣһд кѣстѣрсѣлѣр, бу халда алимлѣр тѣрефиндѣн тѣдгиг олунмуш салнамѣлѣр вѣ хроника кешикдѣ дуран тарихи дѣлиллѣр кими шаһидлѣр олур. Ермени китаб-сѣвѣрлѣри чох кѣзѣл баша дѣшѣрлѣр ки, јалныз бу дѣлиллѣр мѣһв едилмѣсѣ, Кѣрчѣстанда һеч бир фѣвгѣл'адѣлији ѳзлѣринин адына чыха билмѣзлѣр. Она кѣрѣ дѣ онлар бизѣ, мѣһз, бѣ чѣһѣтдѣн јанашыблар. Корбакор ермени профессору Патканов алимлијин бѣтѣн чѣббѣханасы илѣ ѳлѣјимизѣ чыхыш сѣрѣк аз гала бизи чана кѣтириб. О, бизим "Картлис-Тсхѣвреба"ны ("Кѣрчѣлѣрин һѣјатынын бѣјѣк салнамѣси"ни) јох етмѣкдѣн башлајыб. Бу ѳсѣр, куја, VI Вахтангын дѣврѣндѣ ѳјдурулуб вѣ она гѣдѣр "Картлис - Тсхѣвреба"нын мѣвчудлугу барѣдѣ һеч бир мѣ'лумат јохдур. "Ермени салнамѣси" адланан буна охшар јеканѣ бир ѳсѣр мѣ'лумдур вѣ Кѣрчѣстан тарихи ѳчѣн һѣр һансы бир материал мѣвчуддурса, онлары догруданмы јалныз ѳрда тапмаг олар. Дѣздѣр, куја ки, бу салнаме кѣрчѣ дилиндѣн тѣрчѣмѣ олунуб, анчаг јѣгин ки, оригинал кѣрчѣлѣрин тарихин вачиблијини һисс етдиклѣри бир дѣврѣдѣ, XII ѳсрѣдѣ надан вѣ авам ермени тѣрефиндѣн јазылыб, јакуд тѣртиб едилиб. Сенковскинин дѣдији вѣ бизѣ таныш олан тенденсијанын сызыб кѣчдији јѣри кѣрмѣји арзу едирсинизми?! Дѣмѣли, Паткановун фикринчѣ, кѣрчѣлѣр XII ѳсрѣ гѣдѣр о гѣдѣр авам олублир ки, нѣинки онларын тарихлѣри олмајыб, һѣтта она тѣлѣбат да дујмајыблар вѣ бурда јѣнѣ ермени вѣ һѣм дѣ надан вѣ авам ермени дада чатыб! Биз кѣрчѣлѣр кѣрѣн нѣ гѣдѣр авам вѣ надан олмалыјдыг ки, надан вѣ авам ермени бизим тарихи тѣлѣбатымызы баша дѣшѣб, бизим исѣ буна һѣтта

1 Бах: Д.Бакрадѣ. "Профессор Патканов вѣ кѣрчѣ тарихи мѣнбѣлѣри"

шѣурумуз да чатмајыб! Аһ, јазыг кѣрчѣлѣр! Мѣрһѣмѣт кѣстѣрѣн вѣ бизѣ кѣмѣјѣ кѣлѣн Паткановун авам вѣ чаһил ерменисинѣ мһн рѣһмѣт!

Бизи о, белѣ сѣјѣр, биз кѣрчѣлѣри, һѣм дѣ һансы дѣврлѣрин кѣрчѣлѣрини јѣр ѳзѣндѣн силир? Он икинчи ѳсрин, Тамара ѳсринин, Кѣрчѣстанын тѣрѣгтиси ѳсринин! Вѣ бѣс ким? Профессор вѣ елм нѣмајѣндѣси! Дѣздѣр, о, ермени профессордур, ермени алиמידир, анчаг догруданмы јалныз она кѣрѣ ки, о, ерменидир, о, һѣгигѣти нѣ данышмалы, нѣ дѣ кѣрмѣлидир! Бѣс нѣ ѳчѣн о, гѣсдѣн кѣзлѣрини гыјыр, XII вѣ XI ѳсрлѣрин кѣрчѣлѣрини, јѣ'ни, инкишафы һѣлѣ биринчи ѳсрин ѳввѣлиндѣ Страбон тѣрефиндѣн тѣсвир олунан һѣмин халгы, гѣдим заманлардан ѳз ѳлкѣсинѣ валеһѣдичи мѣ'марлыга малик мѣ'бѣдлѣр вѣ монастырлар сѣпѣлѣјѣн һѣмин халгы, истѣр Кѣрчѣстаны, истѣрсѣ дѣ Јунаныстаны вѣ Фѣлѣстини кѣрчѣ чѣваһиратлары вѣ манускриптлѣрлѣ долдуран һѣмин халгы, пѣһлѣви дилиндѣ јазылмыш "Кѣлилѣ вѣ Димнѣ" адлы санскрипт повѣсти вѣ "Вис-Рамјани"ни тѣрчѣмѣ едѣн вѣ "Пѣлѣнк дѣриси кѣјмиш пѣһлѣван" адлы ѳн бѣјѣк поема јарадан һѣмин халгы кѣрмѣр. Ким јалныз билѣрѣкдѣн кѣзлѣрини јуммагы арзуламаыр, ким охудугларынын маһијѣтини баша дѣшмѣјѣ бир гѣдѣр гадирдир, догруданмы о, ѳрѣк слѣјиб дѣјѣ билѣр ки, "Пѣлѣнк дѣриси кѣјмиш пѣһлѣван" ѳсѣрини јарадан бир халг о гѣдѣр вѣһши вѣ кобуд олуб ки, тарихин лабѣдлѣјѣнѣ баша дѣшмѣк габилијѣттиндѣн мѣһрум олуб?! Ермени философлары вѣ профессорларындан башга, белѣ фикир сѣјлѣмѣк кимин аглына кѣлѣр! "Ач тојуг јухусунда дары кѣрѣр" - кѣрчѣ зѣрб-мѣсѣли; мѣһз, ермени савадлы адамларына - ермени алимлѣринѣ аиддир. Аллаһ онлары саламат елѣсин! Фѣрз едѣк ки, Патканов ермени алиминѣ јарашан һѣрѣкѣт кими "Пѣлѣнк дѣриси кѣјмиш пѣһлѣван" ѳсѣрини охумамышдан ѳввѣл илтифат кѣстѣрмѣк истѣмѣјиб, чѣнки о, кѣрчѣ ѳсѣридир вѣ һѣм дѣ слѣ ѳсѣрдир ки, "ѳсл ѳдѣлѣтин гуру агачы да чанландырдыгыны" бизѣ тѣлгин едир. Белѣ зѣрб-мѣсѣл сахта бошбогазларын ѳрѣјинчѣ дѣјил. Профессор Патканова исѣ бу чѣр лѣтифѣлѣри билмѣк лазым идими! Бу алим-профессора белѣ билмѣмѣзлији вѣ "Пѣлѣнк дѣриси кѣјмиш пѣһлѣван"ла таныш олмамасыны багышлајырыг. Јалныз ондан буну сорушаг: Бу ишдѣ сѣриштѣли олан мѣшһѣр алимлѣрий - Жан Сен-Мартенин, Вивијѣн-Дѣ-Сен-Мартенин, Дјубуа дѣ Монперенин кѣрчѣ тарихи рѣвајѣтлѣринин нѣинки Гафгазын, һѣтта Асијанын тарихи ѳчѣн бир мѣнбѣ кими дигтѣти

1 Шота Руставелинин сѣзлѣридир.

чөлб етдијини ачыг-ајдын дедикләри бир вахта сиз "Картлис Тсховреба" неч нејә жарамыр демәјә, нечә чүр'өт едибсиниз? Нәм дө өләвә олараг Дјубуа јадакәлмөз узаг кечмишләрден Загафгазија өлкәси олан вә о вахт бүтүн мөшһур халгларла өләгә сахлајан гөдим бир милләт кими күрчүләрдин адыны чөкир.

Ермөни алими онлара да инанмыр, онларын фикрине мөһөл гојмур вә өзү билдији кими чыгыр-багыр салмагда давам едир. Ахы, биз демипдик: "Әлинин арзусу пловдур". Өз сөзләрини тәсдиг етмөк үчүн о, Сенковскини, Коху, Ланглуаны шаһид кәтирир. Бу чүр ишдә Сенковски вә Кох нә гөдөр нүфузулу вә сәриштәли олсалар да (Кох ботаник кими мөшһур иди, анчаг тарихчи дејилди), һөгигәтпәрәст Патканова сөз верөк. Ланглуа исә һөрмәтә лајиг алимдир. Бу, чох гәрибәдир ки, ашагыдакылар ермөни алиминин төвәччүбүнә сәбәб олмур: сән демә, бизим "Картлис-Тсховреба" һаггында Ланглуанын фикри дө Сен-Мартенин вә башгаларынын фикри кимидир. Нөгигәтпәрәст Патканов исә онун рәвајетини өз зөвгүнә, өз арзусуна ујгун дөјишдириб. Ланглуанын тамамилә әдаләтли фикрине кәрә, "Картлис-Тсховреба"нин мәнбәји мифоложи рәвајәтдир. Бу Картлослар, Кахослар вә онлара охшар шејләр ајдындыр, булар рәвајәтләрә аид едилмәлидир. Бәс јер үзүндә һансы халгын тарихи рәвајәтләрлә башланмыр?! Бах, Ланглуа белә дејир, булар исә Патканов неч арзу да етмирди! Бу, корбакор алимин нә биринчи, нә дө сонунчу сахтакарлыг мисалы дејил. Биз һөлә буну сонра кәрәчөјик, һөләлик исә дејөк ки, о, Стефаноз Орбелиани илә дө белә нәзакәтсиз рәфтар едир. Өзүнүн бир гејдиндә бу сафгәлбли ермөни профессору сүбут едир ки, " күрчү әдәбијјаты гөдим мәнбә чөһөтдөн касыбдыр" вә Стефанозун өзү, куја ки, XIII өсрин бу нөгсанындан шикајәтләнир. Әслиндә исә мө'лум олур ки, Стефаноз күрчү мәнбәләринин, үмумијјәтлә, касыб олмасындан јох, "Картлис Тсховреба"нын Орбелиани фамилијасы һаггында аз мө'лумат вердијиндөн, "бизим мүхтәлиф јерләрә сөпәләнмиш вә горунуб сахланылмыш сөнөдләри тәкрат кәздән кечирдијимиздән вә јалныз чох аз шеј тапдыгымыздан наразылыг едир". Көрүнүр ки, Стефаноз, үмумијјәтлә, бүтүн күрчү мәнбәләринин азлыгындан јох, күрчү салнамәләриндә Орбелиани фамилијасы һаггында там мө'лумат олмадыгындан шикајәтләнир. Стефаноз Орбелиани фамилијасынын төрчүмеји-һалыны јазыр вә онун бизим мәнбәләрдән, мөһз, бу чөһөтдөн киләјләнмәсинә төвәччүблү неч бир шеј јохдур. Әксинә, Стефаноз күрчү тарихи мөчмүәләринин вә чар архивләринин адларыны чох тез-тез

чөкир. Беләликлә, ермөни алими Патканов Стефанозун фикрини үмумиләшдириб, өзү билдији кими вериб, гејри-сөчијјәви һадисәјә аид олан гүсуру бизим бүтүн тарихи мәнбәләрә аид едиб. Паткановун һансы фырылдагларга габиліјјәти олмасына даһа чох инанмаг арзусу оланлар гој Д.Бакрадзенин "Профессор Патканов вә күрчү мәнбәләри" өсәрини охусун. Онда онлар бу өчаиб ермөни профессорунун Ланглуанын вә Стефанозун өсәрләри илә нечә усталыгла рәфтар етдијини даһа ајдын кәрәрләр. Д.Бакрадзә олдугча һиләкәт профессору бунда төгсирләндирәрәк чохлу факт кәтирир. Јери кәлмишкөн, дејөк ки, о, күрчү салнамәләринин, өксинә, ермөниләрдин өзләринин тарихи мәнбәләрине тө'сири олдугуну сүбут едир. Буна инанмајанлардан Д.Бакрадзенин јухарыда ады чөкилән өсәрини охумагы вә өсәслы төнгид етмөји хаһиш едирик.

Чәсур профессор онун ајагынын алтыны газараг ејни заманда бүтүн кечмишимизи вә бу күнүмүзү үзүүстә јыхмаг үчүн бизим "Картлис-Тсховреба"ја, бизим шөхсән тарихи мөвчудлуғумузун вә тарихи һөјәтымызын бу өсәс сөнөдинә белә һүчүм чөкиб. Дүздүр, о, бизим үстүмүзә дөјөнөк чөкиб, анчаг он зәрбә өзүнә, бирини исә чөтин ки, бизә ендириб. Патканов һаглыдыр, јохса, јох, инди буну арашдырмагла мөшгул олмуруг. Биз күрчүләри јер үзүндән силмөк үчүн ермөни алимләринин өл атдыглары һөмин тө'хирәсалымаз үсулларын мәнзәрәсини төсөввүрә кәтирмөји јалныз арзу едирик.

III

Патканов јухарыда кәтирилән мисалларла кифәјәтләнмөјиб вә дүзүнү десөк, о, ермөни алимләринин, савадлы адамларынын бајрагдары кими башга чүр дө һәрәкәт едә билмәзди. Бу, бирдәфәлик нәзәрдә тутулмуш програмын һөмишәлик позулмасы оларды.

Күрчүләрин тарихи салнамәләринин олмамасы бөјүк бир чинајәт дејил вә халгын өхлаг позгунлуғунун сүбуту ола билмәз. Бә'зи өчнәбиләр бизи сафгәлбли милләт, мүлајим вә хејирхаһ үрөкли инсанлар, раст кәлдикләри вахт мөһрибан, кәзәл вә нәзакәтли адамлар һесаб едирләр. Нөгигәтәнми беләјик, јохса јох, мүһакимә јүрүтмөјөчөјик.

Ермөни алимләри исә, дејәсән, бунда да пахыллыг едибләр, куја ки, адамларын, үмумијјәтлә, бизим һаггымызда неч олмаса бу чөһөтдөн хејирхаһ фикирдә олмалары вә бурда да бизә зијан вурмагы вә мане олмагы фикирләшмәләри онларын

хејрине олмазды. Патканов бизи фанатизмде күнаһландырага санки демек истөјир: "Сизе ким дејиб ки, күрчүлөр сафгөлб-лидирлөр!" Бөли, о, бүтүн дүнјаны инандырыр ки, күрчүлөр фанатикдирлөр, је'ни, онлар башга миллетин, башга динин адамларына дөзмүрлөр, онлара зүлм едирлөр.

Буну сүбут етмөк үчүн о, чариче Тамаранын дөврүндөн һансыса бир төмсили мисал кетирир. Фанатизм, төбии ки, пис шејдир, авамлыгын вө өгли керилијин мөһсулудур. Чүнки ермени китаб һөвөскарына јазыгы көлмөк бизим үчүн белө мөзијетлөрдөндир!

Бөлкө, биз һөм бөдхасијетик, һөм кинлијик, һөм дө фанатизмлө зөһөрлөнмишик. Бу һагда да мүбаһисе етмөјөчөјик. Лакин ермени профессору бизи фанатизмде күнаһландырырса, көрүнүр ки, о, ерменилөрин бу күнаһда тагсырсыз олдуғуну, ерменилөрин јох, јалһыз биз күрчүлөрин авам вө өхлагсыз олдуғуну кестөрмөк нијјетиндөдир. Бир бахаг көрөк, бу, белөдирми вө бурда да бу савадлы адамын һансыса бир һијлеси, фырылдагы јохдурму?

Күрчү вө ермени килсөлөринин ајрылмасы илө өлагөдар олараг күрчүлөр Халкидон килсөсинин гөрарыны гөбул едөн вахт (495-чи илдө) ерменилөр Двиндө хүсуси јыгынчаг чагырыблар. Гөбул етдиклөри гөрара көрө, ерменилөрин патриархы Авраам күрчүлөрө бу чүр јазылы лө'нет јагдырыб: "Биз күрчү католикосу Кириону лө'нетлөјиб үзүүстө јерө јыхмышыг, күрчүлөр барөсиндө исе өмр едирик ки, нө дуа вахты, нө јемөк вө ичмөк заманы, нө достлугда, нө дө ки, ушагларын төрбијесиндө ерменилөр бу күндөн е'тибарөн онларла һеч бир өлагө сахламасын. Һөм дө шөрөфли хача ситајиш етмөк үчүн нө Мтсхетијө, нө дө Мөнклисө кетмөјө ерменилөрдөн һеч ким чөсарөт етмөјөчөк, гој бизим мө'бөдлөрө көлмөјө онлара (күрчүлөрө) ичазө вермөсиялөр, онларла никаһ өлагөлөринө кирмөкдөн чөкинсинлөр. Јөһудилөр кими онлара да јалһыз тичарөт өлагөлөринө кирмөјө ичазө верилир. Бу гөрары позанлара лө'нетлөр олсун!"

Бу һагда ермени тарихчиси Каганкатватси бир рөвајөт сөјлөјиб. Онун тарихи IX өсрө аиддир вө буну ермени профессору Паткановун өзү русчаја төрчүмө едиб. Али ермени руһанилөринин бу јүксөк өхлаги вө инсанпөрвөр килсө гөрары бу тарихин өзүндө шөрһ едилиб. Гој дүнјада өдалөт олсун, мөкөр, ермени килсө башчысынын өлиндө олан белө фанатик бир гөрар башгаларынын фанатизми һаггында агзыны ачыб сөз дөмөјө чөсарөт едөрди? Мадам ки, о, бу мөвзу һаггында данышыб, онда нө үчүн бу чүр гејри-ади фанатизм һаггында

белө лајигли тө'рифлөрө динмир?

Мөкөр, бундан сонра Паткановдан данышанда Д.Бакрадзе һаглы дејил? "Күрчү тарихинин һамыја мө'лум олан фактларынын чөнаб Патканов ја үстүндөн сүкутла кечир, ја да истөр күрчүлөрин тарихи абидөлөринин, истөрсө дө бизим өчдадларымызын адөт-өн'өнөлөринин үстүнө көлкө салмаг үчүн төһриф олунмуш шөкилдө нүмүнө кетирир". Экөр ерменилөрин ифтихары вө шөрөфи олан профессорлар дөјишдирилмиш шејлөрин вө төһриф едилмөлөрин бу чүр үсулларыны өзлөринө ајыб сајмырларса, онда ловғаланан вө бизим баш-бејнимизи дөнк едөн, јалһыз дөјөрсиз дипломлары олан башга ерменилөрдөн нө көзлөјөсөн?!

Белөликлө, дирибаш профессор бизим тарихи салнамөмизи ("Картлис-Тсховреба"ны), куја, чырыг-чырыг едиб вө парчаларыны үстүмүзө атыб, нүфузумузу ашагы салыб, алөмө чар чөкиб ки, куја, авам вө чаһил ермени, даһа доғрусу, чаһил ермени, һөтта Күрчүстанын мө'нөви инкишафы дөврүндө өгли чөһөтдөн күрчүлөрдөн јухарыда дајаныб вө бизи фанатизмдө иттиһам едиб. О, бунунла кифајөтлөнмөјөрөк бизө башга чөһөтдөм дө јанашмагы лазым һесаб едиб. О, үрөјимизи гопарараг бөденимиздөн дө тикөлөр гопармага башлајыб. О, бизө бу чөһөтдөн дө зөрбө вурмасајды, ермени савадлы адамларынын програмынын биринчи вө ахырынчы бөдинө хөјанөт едөрди, белө мөс'улијјети, белө төгсири исе өзү илө р дүнјаја апармагы өзүнө имкан вермөзди.

Тарихи һөгигөт сүбут едиб ки мисирлилөрин "мушеклөр"и, библија "мосохлары", јахуд "мосхилөри", Геродотун индики "месхилөри", "тиберлөри", Страбонун "тиберлөри вө колхилөри" күрчү милләти илө гоһум тајфа олублар. Һөм дө мө'лумдур ки, бу күрчү тајфасы узаг кечмишлөрдөн Кичик Асијада, Галиси чајы да даһил олмагла Гара дөниз саһиллөринө гөдөр бүтүн саһөни вө бу дөнизин бүтүн шөрг төрөфини, ејни заманда исе Күр вө Араз арасында олан бүтүн јерлөри тутуб. Ајдындыр ки, бу торпаглары өз адына чыхмаг вө јахуд күрчүлөри онлара саһиблиқ һүгугундан мөһрум етмөк кимөсө хөјирлидирсө, о, јухарыда ады чөкилөн тајфаларын күрчүлөрө гоһум олмадыгыны сүбут етмөји лазым билөчөк. Бизим гочаг профессорумуз елө бу чүр дө һөрөкөт едиб: о, анд ичир вө аллаһа анд ичир ки, "мосхи" вө "колхи" күрчүлөрө гоһум тајфа дејил, бу гөрибө инама һеч бир дөлил дө кетирмир. Белө һалларда дејилир: "Бала, нијө аглајырсан?" — "Чөзасыз галмышам, она

көрө аглайрам".¹

Белеликкө дө, о, харичи салнамөчилөрүн, мөсөлөн, Константин Порфирикенин (911-959-чу иллөр) X өсрдөн өввөл Чорох һөвзесинин күрчү Багратидлөрүнө мөхсус олдугуну вө куја, ордан онларын Эрзурум вө Ермөнистанын башга һиссөлөрини тутдуларынны сүбүт етмөсинө бахмажараг, Таос-Карини, индики Чорох һөвзесини дө көтүрүр. Лакин бу, белө дежилди. Бүтүн Чорох һөвзеси күрчү јазылары олан күрчү мө'бөдлөри вө монастырлары илө долудур вө онлардан бө'зилөри XIII-IX өслөрө аиддир. Бүтүн бу е'тибарлы шаһидлөри ермөни монахы (вардапет) Сөркисјан төсвир едиб, Броссе төдгиг едиб вө академик мемуарларда чап олунуб. 1843-1853-чү иллөрдө Чорох һөвзесинө келөн елө һөмин Сөркисјанын өзү чох төөссүфлө билдирир ки, "орда көрдүјү чохлу күрчү јазыларыны позмаг имканы олмајыб".² Абих, Ханыков вө Патқановун истинад етдији елө һөмин Кох да буну төсдиг едирлөр.

Һөр һалда Патқанов һејли ирөли кедир вө мадам ки, о, өзкө малыны мөнимсөмөјө алудө олуб, артыг бунун габагыны алмаг мүмкүн дежил. О, өллөрини Тчанетијө, Моисеј Хоренскијө көрө Чавенијө, јө'ни, Халдејө узадыр. О, куја, ермөни чарлығынын бир һиссөсини төшкил едирмиш. "Бу һагда нө вахт вө һарда јазылыб?" - Д. Бакрадзе гочаг вө ејш-ишрөт иштаһасы олан ермөни профессорундан сорушур. О да һаглыдыр. Өкөр Моисеј Хоренски, куја, Халдеј адланан һөмин јерлөрдө төхминөн ики мин ил өввөл ермөнилөрүн јашадыгыны јазырса, ахы, бу күн һамыја мө'лумдур ки, бу, ујдурмадыр. Елөчө дө, ермөни тарихчилөринин патриархынын ермөнилөрүн күман етдиклөри гөдөр инам, шөһрөт вө бөјүклүк газанмадыгы да һамыја мө'лумдур.

Һамынын нүфузлу алим һесаб етдији Ленорман көрүн нө јазыр: "Инандырычы һөгигөт үчүн биз гөбул етмөлијик ки, ермөнилөрдө Кириң мјасири Биринчи Тиграңа гөдөр һеч бир милли рөвајөт мөвчуд олмајыб. Бу дөврдөн өввөлки һадисөлөр һагтында рөвајөтлөрүн, ермөни јазычыларынын бүтүн һекајөтлөринин мөнбөји јаланчы рөвајөтчи Маробаз Катинанын компилјасијасынын садөчө үзүнү көчүрмөкдөн башга бир шеј олмајан Моисеј Хоренскинин өсөридир. Бу, чөнаб Катина христианлығын биринчи өсриндө јашајыб, өдөбијатла мараг-

ланыб, Едес мөктөбинө мөхсус олуб. Вө будур, о да, һөгигөтөн, чох јалан дахил етдији компилјасија төртиб едиб вө бүтүн бунлары Ктезинин хроноложии системи нүмүнөсиндө дүзөлдөб. Башга бир шеј һагтында данышмасаг да, демөлијик ки, бу системө окшајыш артыг иши корламалы, ону һөгигөтдөн узаглашдырмалы иди. Садөлөвһ охучуну алдатмаг үчүн Катина белө бир бичлијө өл атыб: өз компилјасијасыны Македонијалы Искөндөр дөврүнө аид едиб. Бу чүр фырылдаглар Катинанын дөврүндө чох јайылмышды, бүтүн дүңја белө сахта шејлөрлө долдурулмушду."¹

Ленорманын фактлара өсаһланмыш фикрини биз бурда Моисеј Хоренскини һөмтајфаларынын көзүндөн салмаг үчүн мисал көтирмирик. Анчаг сонра јумуртадан елө бир шеј чыхды ки, үмүмијөтлө, бүтүн ермөни зијалыларына вө хүсүсөн, онларын бајрагдары олан Патқанова хас нечө тө'рифөлајиг хашијөтлөрүн вө тактики үсулларын олдугуна бир даһа инандыг. Чөнаб Ленорман Моисеј Хоренски һагтында өзүнүн инди һамы төрөфиндөн гөбул олунмуш белө бир фикрини 1871-чи илдө дејиб. Бу фикрин, бөлкө дө, Моисеј Хоренскини мөдһ едөнлөрө вө тө'рифлөјөнлөрө тамам хош көлмөдијини демөјө еһтијач јохдур. Бөс онлар бундан сонра нө едөчөклөр? Чыртдан исө аз гала Гоһиафла, елм исө Ленорманла вурушурду! Өкөр о, һөтта буна чөсарөт едибсө, онда о, нө уда билөрди? Бөс бурдан Патқанов .јаһасыны нечө гуртарыб? Иш, мөһз, белөдир! Белө чыхыр ки, "мадам саманлығын јаныр, һеч олмаса өллөрини гыздыр". Вө о, һөгигөтөн дө гызыныб!

Патқанов өзүнү карлыга вуруб, куја ки, нө Ленорман вар, нө дө онун Моисеј Хоренски һагтында дедији фикри. Вө һејли мүддетдөн сонра, Ленорманын фикри артыг ајдынлашанда, куја, өз шөкси төшөбүсү илө Моисеј Хоренскинин төңгиди төһ-лидинө киришиб, куја, Моисеј Хоренски һагтында өввөллөр Ленорманын артыг дедији һөмин фикрө о өзү һүчүм едиб. Белеликкө, о, өзкөсини өзүнүңкү кими гөлөмө вериб, артыг көшф олунмуш Американы јенидөн көшф едиб вө өлини белинө гојараг ловгалыгла һамыја бахмага башлајыб. Бу чүр һөрөкөт бизим нечө хошумуза келир? Өкөр о, хоша көлмирсө, онда Патқановун зијалы мөслөкдашларыны динлөјин, көрүн онлар өзкө көшфини мөнимсөмиш бу адам һагтында, өзкө палтарыны кејинмиш бу гочаг профессор һагтында нө данышырлар: "Патқановун чох мүһүм тарихи өсөри, мөһз, бу өсөр иди."²

1 Күрчү зөрб-мөсөли

2 Бах: Д.Бакрадзе. "Турија вө Ачарыстана археоложи сојаһот", сөһ.14

1 Бах: Ленорман. "Асуришүнаслыг мөктублары". I-II-чи серија, 2-чи мөктуб.

2 "Һардашлыг көмөји", сөһ.604, 2-чи нөшир.

Дежирләр ки, "кимин дүз данышдыгыны, кимин уйдурдугуну адамларын өзлери аждыр едирлер." Бу зерб-месели дүзөлдөн јалан дејир!

Бу, һөгигетән дә, Паткановун өн мүһүм өсөридирсө, бөс гејри-мүһүм өсөр нечө олмалдыр? Бу һагда башга алимдөн, Санкт-Петербург Университетиндеки ермөни дили профессору, је"ни, чөнаб Маррдан сорушаг. "Мөн Паткановун шакирдијем" — чөнаб Марр фөхрлө билдирир. Шакирдин мүөллимини мүдафиө етмөси тө'рифөлајигдир, һөм дә јахшы дејилиб: "Шакирд пис оландә төрбијөчи көтөјө лајигдир".²

Чөнаб Марр, аллаһ кестөрмесин, Патканов кими мөшһур фырылдагчы олмаса да, һөр чөһөтдөн онун јолу илә кедир. "Јухарыда, көјдө учан гушу вө јердө, алтындакы гарышгалары бурахмамагла, куја, горхудараг хорузланмаг дөһшөтдир". Акаки Серетели илә онун сөһбөтинө дигтөт јетириң³ вө о өз алимдији илә ловғаланараг нечө төкөббүрлө, диши товуз гушу кими габага чыхыр, өзүнү өн елми адамларын сырасына дахил едөрөк нечө төшөххүслө фикир јүрүдүр. Сон вахтлар исө чөнаб Голмстрем⁴ ону елмин үфүглөриндө аз гала парламага башлајан улдуз кими төсвир едир. Көрөчөксиниз ки, бундан сонра "көј онун папагына, ана торпаг исө ајагына бөс еләмир" Амма бүтүн бунлар бир нөв "дырнаглы ат һара, гысгачлы хөрчөнк дә ора" зерб-меселини хатырладыр. Лакин бизим нө ишимизө галыб? Гој хөрчөнк ата, чатмага чалышсын, биз исө өзүмүз гөт едөк.

Чөнаб Маррын фикринчө, Күрчүстанда бир мөдөнијет чү-чөртиси варса, бу, аз гала ермөнилөрин мөрһөметинө көрөдир. "Мөбадө, күрчүлөр буну, өзлөринин јарыммөдөнилијини инкар едөрлөр, онда јох оларлар" - буну јөнө елмин парламага башлајан улдузу дејир. Бөлкө дә, бу, дүздүр, буна да е'тираз етмөјөчөјик, чүнки биз күрчүлөрин ермөнилөрдөн даһа мөдөни, јахуд өксинө олмасы һаггында мө'насыз мөсөлө илә мөшгул олмагы һеч фикирләшмөмишик дә. Гој бу чүр шејлөр һаггында аваралар данышсынлар, биз исө белө бошбогазлыгдан узагыг. Јалныз демөк истөјирик ки, Марр кими алимлөр белө шејлөри төблиг едөн вахт биз өз сөзлөримиңи делиллөрлө сүбүт етмөлијик.

1 Күрчү зерб-месели.

2 Күрчү зерб-месели.

3 Мөшһур күрчү шаири.

4 Бах: "Санкт-Петербургские ведомости", 1899-чу ил, №33.

Чөнаб Марр өзүнүн ити гылынчы илә, һөтта бизим дилимизө дә тохунуб. Дилдө сөзлөрин чохлагу халгда анлајышларын чохлагунун өләметидир вө тарихи шөраит бир дили башгасы илә јахынлашдыранда даһа зөиф дил өзүндө даһа мөдөни дилин изини сахлајыр.

Чөнаб Марр догруданмы бу мөгсөдлө, бу нијетлө бизө дејир ки, күрчү дили чохла ермөни сөзүнү һөзм едиб вө бунула санки узагдан ишарө едир ки, бу, ермөнилөрин мөдөнијетинө вө онларын мөдөнијетинин күрчүлөрө тө'сиринө бир сүбүтдур!

"Банаки" - бөдөн, "спетаки" - аг, "жами" - вахт, "кагаки" - шөһөр, "сенаки" - һүчрө, "карги" - јахшы, "тсеси" - ганун-гајда, "матиане" - салнаме, "пативи" - һөрмөт, "тчешмарити" — һөгигөт вө чохла башга сөзлөр - һамысы күрчү дилинин төркибинө дахил олан, куја, төмиз ермөни сөзлөридир. Бөлкө дә, бу, догрудур, лакин аллаһ билир, бу сөзлөри ермөнилөрдөн күрчүлөрми көтүрүб, јахуд өксинө. Биз бурда һеч бирини сүбүт етмөјө чалышмаја чагыг. Јалныз бизи чөнаб Маррын нө үчүн белө сөһбөтлөр етдији төөччүблөңдирир?

Өксинө, јалныз е'тимада лајиг олан алим Ленорман, јалныз дилчи Ежен Бурнуф, чөнаб Ленорманын инандырдыгы кими белө һалларда, һөгигөтөн, мөһкөм нүфуздан истифаде едирсө, нө үчүн чөнаб Марр онларын фикирлөринө инанмаг үчүн дејилсө, өзүнүн белө гөти сурөтдө дедиклөринө шүбһө ојатмамаг үчүн онлара фикир вермөјиб?

Ленорман дејир: "Тамам мүөјөнләшдирилиб ки, бу сөзлөрин (күрчү сөзлөринин) өксөр һиссөси фарс дилинө аиддир вө нисбөтөн јахынларда вө еһтијача көрө јох, тарихи шөраит үзүндөн күрчү дилинин төркибинө дахил олуб. Күрчү сөзлөринин галан һиссөси исө лап кечмишдөн мөвчуддур вө дөгиг демөк олар ки, бөјүк дилшүнас Ежен Бурнуфун сүбүт еләдији кими күрчү характери дашыјыр".

Күрчү чарлығынын вө онун мөдөнијетинин өн гөдим дөврлөри һөлө бизим ерадан өввөл, 1300 -чү илдө асури миһи јазыларында јада салыныр. Бунун ајдынлығыны ашагыда көрөчөјик. Сөһбөт артыг дил һаггында кедирсө, ерамыздан өввөл VII өсрин сонуна гөдөр ермөнилөрин һеч адыны чөкөн дә јохдур, онда ермөнилөрин өзлөриндө чатмајан сөзлөрин јерини долдурмаг үчүн күрчүлөрдөн чохла сөз көтүрдүклөрини догруданмы күман етмөјө өсасымыз аздыр?

Һөтта, фөз едөк ки, бүтүн бунлар белө дејил, бу фикир сөһвдир вө буна һеч бир сүбүт да јохдур. Күрчү вө ермөни диллөринин биличиси, алим Гетериас алим јох, фырылдагчы-дыр! Лакин о да дејиб ки, күрчү дилинө өјрөнмөјөнөчөн ермөни

дилинин дахили мө'насыны ајдын баша дүшө билмөмишөм, чүнки ермөни дилиндеки бир чох сөзлөрин көкү күрчү дилинин элементлеринден ибаретдир вө күрчү дили олмадан онлары ајдынлашдырмаг мүмкүн дежил. Чөнаб Ленорманын вө Раулинсонун сөйлөдиклери "ермөнилерин Ермөнистана зорла сохулмалары (ерамыздан өввөл VII өсрин сонунда) чохлу алародуну (күрчүнү) һөзм едиб" фикри Гетериасын дедији фикрин сүбутуну күчлөндирир вө бу өсасда да олса, һеч олмаса, чөнаб Марр "бу, өз истөдији кими вө бу ишде өз төрбијөчиси төрөринден өјрөдилдији кими олмалыдыр" һөкмүнү дөрч өтдирмөмөли, өз мүлаһизөлөринден шүбһөлөнмөлијди.

Чөнаб Маррын дедији бүтүн бу шејлөрө көрө биз бир гөпије дөјөн дежилек. Өзкө сөзлөри илө дилин зөнкинлөшмөси милләти алчалтмагдан даһа чох, јүксәлдө билөр. Рус сөзү "очаг" вө бизим "очахи" сөзү монгол сөзүдүр, "башка" татар, ја да фарс сөзүндөки "баш" сөзүндөн өмөлө келиб, "дахма" күрчү сөзүдүр, "сахли", "дин", "сөнөт", "пөззија", "өдөбијат" вө минлөрлө бу чүр сөз башга диллөрдөн алыныб, анчаг нө олсун ки? Инкилис дилиндеки сөзлөрин демөк олар ки, јарысы франсыз сөзлөридир. Лакин гој истөнилөн күрчү вө ермөни инкилисин гаршысында өзүнүн төмиз, куја, башгаларына охшамајан диллөри илө өјүнмөји вө өзлөринин диллөринин инкилис дилинден үстүн олдуғуну сүбут өлөмөјө чалышсынлар. Доғрудур, чөнаб Марра бу чүр бошбоғазлыг үчүн бөһанөни башгасы вериб, лакин о билмөлијди ки, бу һагда фикир сөйлөмөк фајдасыз бир ишлө мөшгул олмагдан башга һеч нө дежил.

Чөнаб Марр башга чөһөтдөн дө бизим барөмиздө ајаг сејринө чыхмага чөһд көстөрир, куја, онун бизимлө шөхсигөрөзлији вар вө нөјө көрөсө бизден гисас алыр.

О, чохдан бизи һөдөлөјиб дејир, "Мөнө бирчө вахт верин, сизин мөшһур "Пөлөнк дөрисе кејмиш пөһлөван" ("Вөпхис-Ткаосани") поеманызы чырыг-чырыг едим. Күман едирөм ки, Инкилтөрөдө онун гөдим өлјазмасы вар, ону тапыб сүбут өдөчөјөм ки, сизин бу мөшһур поеманыз ја төрчүмө олунуб, ја да ордан игтибас едилиб". Аһ, бөјүк Руставели, аһ, бизим фөхримиз! Сөн ермөни китаб һөвөскарлары кими садөчө олараг оғрусан, өзкөсининкини өзүнүнкү кими гөлөмө верирсөн! Биз исе сөни нечө дө бөјүк адам һесаб едирдик! Адынла вө

шөһрөтинлө фөхр едирдик! Чөнаб Марр бир алим кими һеч кәси вечинө алмыр, һаһаг јерө һөрбө-зорба келир вө билмир ки, "сөз көрилмиш јајдан бурахылан ох кимидир, кәри гајыда билмөз". Бизө һөдө-горху кәлди вө будур..., һөмин күндөн артыг једди-сөккиз ил кечиб, анчаг һөдө һөдө кими дө галыб. Чөнаб Марр " Пөлөнк дөрисе кејмиш пөһлөван" ("Вөпхис-Ткаосани") поемасынын бизим үчүн нечө өвөзсиз сөрвөт олдуғуну чох кезөл билир, халгымызын мөнлији, вүгары үчүн онун нечө бөјүк дајаг олдуғуну ө'ла билир. Демөли, өкөр өлдүрүчү зөрбө вурмаг вө шөһрөтимизин, вүгарымызын дајагыны бизим өлимиздөн алмаг кимөсө лазымдырса, онда өн јахшысы, она, мөһз, бу төрөфдөн јанашмаг лазымдыр. Өкөр алимин белө еһтијатсыз һөдөсини вө ловғалыгыны бунула јох, бөс онда психолоји бахымдан һансы сөмими мөгсөдлө изаһ өтмөк олар?

Гөлө өлиндө һеч бир мө'лумат олмадан, онлары көздөн кечирмөдөн вө јөгин ки, бунларын дүнјада һардаса олдуғуну билмөдөн һәр һансы бир халгын өсл бөјүк адамыны алчалтмаг, демөк олар ки, онун фөрөһлөндији вө аз гала једди-сөккиз јүзиллик өрзиндө дојунча тамаша өтдији өн өзиз адамларыны төһгир өтмөк өдөб гајдаларына ујғундурму?

Халгын өз кедерини, өз севинчини, өз гөлбини, өзүнүн өн јахшы дүшүнчөлөрини, һисслөрини гојдуғу шөһрөтли абидөнин өзүлүнү силкөлөмөк, лахлатмаг өдөб гајдаларына лајигдирми?..

Лајигдирми? Бир даһа төкрап едирдик: чөнаб Маррын өлиндө мө'лумат олсајды, ким агзыны ачыб бир кәлмө сөз демөјө чүр'өт өдөрди, ким һөгигөтин өлөјһинө кедөрди?! Лакин һөгигөт бизө бөла кәтирсөјди дө, биз онун гаршысында һөрмөт вө еһтирамла баш өјөрдик. Анчаг иш ондадыр ки, профессор сөнөдлөрин һеч үзүнү дө көрмөјиб, үстөлик, һөгигөтөн, олмајан шеји нечө көрө билөрди вө бунлар јалныз чөнаб профессорун хөјалында кезир! Буна бахмајараг, о, јөнө дө белө демөк гөрарына келиб: "Мөн сизин чөзанызы верөчөјөм! Хөјалыма белө келиб, јухуда көрмүшөм ки, һөмин мө'луматлар Инкилтөрөдөдир". Һөгигөтөн дө, бүтүн бунлар онун хөјалына келибсө, онун вө'д өлөдији сөнөдли мө'луматлар бөс һардадыр? Онлары нө удду? Онлар тапылмаса, "сөһв өлөмишөм вө төгсиркарам" дејө бојнуна алмага мөчбур олан өсл алиме лајиг нөчиб истөк бөс һардадыр? Доғру дејиблөр:" Бајғушдан гартал баласы көзлөмөк олмаз".

Белө һөјасыз вө багышланылмас һөрөкөтө нечө дө һиддөт-лөнмөјөсөн?! Еһтијат өтсөк дө, лакин јөнө дө дејөчөјик: доғруданмы чөнаб Марр кими бөјүк алим өзүнү бу чүр һесаб

1 Чаричө Тамаранын (XII өср) мүасири Шота Руставелинин мөшһур поемасы.

едир, һөгигәти демир? Вә өкөр демирсә, нә үчүн бизимлә белә рефтар едир? Нә үчүн бу чүр чәсарәтли һәдә илә бизә мүрачиәт едир, артыг һәдәләјибсә, нә үчүн дедији сәзү јеринә јетирмәјиб? Бизим сәрвәтимизи әлимиздән алмаға чалышмаға вә бу мөгсәдлә күт вә диш-диш гылынчла голајланмаға чәнаб Маррын нә марагы вар? Нә үчүн әлиндә һеч бир мө"лумат олмаја-олмаја јалныз өзүнүн шәкси тәхәјјүлүнә кәрә бизи "Пөләнк дәриси кәјмиш пәһтәван" ("Вепхис-Ткаосани") поемасындан мөһрум етмәјә чәһд кәстәри? Күрчү шәрәфинин бу халг абидәси даш олуф кимиян башына дүшүб ки, чәнаб Марр белә фәдакарлыгла он мөһв етмәјә чалышыр? Сиз өзүнүз билин, биз исә чохдан библирик ки, "аты атын јанына бағласан, һәмрәнк олмаса да, һәмхасијјәт олар".

IV

Китабсәвәр ермәни зијалыларынын һәрәкәтләри бәјүк бир чаја бәнзәјир: саһилдән сујун ичәриләринә доғру нә гәдәр чох кедирсәнсә, суја о гәдәр дә чох батырсан, онун синији вә узунуну даһа ајдын кәрүрсән. Онларын чәсарәти вә һәјасызлыгы күндән-күнә даһа да артыр, өзләрини даһа чәсарәтлә өјмәјә башлајырлар вә бизимлә јаваш-јаваш нәзакәтсизликлә рефтар едирләр. Һеч бир јердә онларын һәмишәлик гәбул етдији фәалијјәт програмы, мөнимсәдикләри бичлик вә һијләкәрлик белә ајдын тәсәввүр едилмир. Авропа гәзәтләринин бириндә бу алимләр тәрәфиндән буларын һамысы бир-бир садаланыр вә ермәниләрин тә"рифләниб кәјләрә галдырылмасына вә күрчүләрин алчалдылмасына күчлү мејл кәрүнүр. Бурда артыг бу агалар һеч нәдән утаныб-чәкинмирләр. Онлар белә фырылдағлардан вә үсуллардан ачыг-ајдын истифаде едирләр. Ермәни, јажуд башгасы олсун, фәрги јохдур, онларын фикирләри һәр бир адамын үзүндә абыр-һәја гызартысына сәбәб олмалыдыр.

Сонунчу мүһарибә вахты, јә"ни, 1877-чи илдә франсыз гәзәти "Тетрс" бизим дијара Кутули адлы бир мүхбир кәндәрмишди. Онун бурдан јаздыгы корреспондәңсијалар ики ај далбадал бу гәзәтдә дәрч олунмушду. Һәмин Кутули Владигағгаздан бир стансија кечмәјә мачал тапмамыш јолда кимин киринсә кечдији барәдә кәрүн нә јазыр. Һәлә Балтада онунла билә-биләми, јажуд тәсадүфәнми бир артиллерија

забити, шушалы ермәни растлашыр. О, франсыз мүхбирини арабаја отуздуруб Тифлисә кәтирир. Һәмин забитин јолда нә һагда сәһбәт еләдији бизә мө"лум дејил. Фикирләшмәк лазымдыр ки, о, бизим һаггымызда һеч бир јажшы шәј дејә билмәзди. Буну она әсасланыб дејирик ки, Тифлисә чатандан дәрһал сонра һәмин забит өз тәзә гонағынн "Мшак"ын редактору, инди чәһәннәмдә олан Арсрунинин јанына апармышды. Кутулинин јаздыгына кәрә, Арсруни "либерал партијанын башчысы иди вә јүксәк руһани мәнсәбиндән олмаса да, ермәниләр арасында Деллинкерин вә католикләр арасында атасы Гиасинтин ојнадыгы ролу ојнајырды вә ермәни әһди-чәдидини патриархын өзүндән јажшы башадүшүрдү".

Чәнаб Кутули ермәниләрин католикосуну имтаһана чәкмәзди. Буну демәјә лүзум да јохдур, лакин о, гәти сурәтдә билдирир ки, куја, бу, белә олуб. Һәрмәтли патриарх гаршысында Арсрунинин үстүнлүјүнү о, һардан вә нечә билиб? Кәрүнүр, өчнәбинин кәзләрини јуммаг вә онун өзүнә вәзијјәтлә јажшы таныш олмаға имкан вермәмәк мөгсәди илә ја Арсрунинин өзү, ја да башга бириси копа басыб. Кәрүнүр, Кутулинин белә "философ"а даһа асан инана билмәси вә бу "Деллинкер"ин ермәниләрин "Гиасинти"нин јалныз нәји кәстәрә биләчәјини кәрмәк үчүн Арсрунинин нүфузуну онун кәзүндә галдырмаг мөгсәди илә ја Арсрунинин өзү, ја да башга бириси белә ағласыгмаз шәји тәзәчә кәлән франсызын бәјнинә јеритмәјә чалышыб. Әкәр о, нәсә кәстәрсә, нәзәрдә тутулмуш програма лазымынча әмәл едәчәјиндән вә үзүгара олмаја-чагындан һеч кәсин шүһнәләмедијини демәјә еһтијач јохдур.

Чәнаб Арсрунинин, илк нәвбәдә, Москвада, сонра Петербургда вә нәһајәт, Гејделбергдә маарифләнмәсини, алимлик өјрәнмәсини вә фәлсәфәдән чох мө"луматы олмасыны она билдирмишдиләр. Бу һәртәрәфли савадлы философу даһа чох тә"рифләмәк үчүн, мөһз, она даһа бәјүк кәјфијјәтлә, онун гардашынын Алманијада профессор олдуғуну билдирмәклә пәјвердиләр. Гардашын профессорлуғу профессор олмајан гардаш үчүн чох да мө"тәбәр зәманәт олмаса да, бу Арсрунинин даһа чох тә"рифләнмәси үчүн кәздән гачырмаг демәк дејилди. Тулуг јалныз бош оландә үфүрүлүб шиширдилир. Онлар да Арсрунини бах, беләчә үфүрүб шиширтмишдиләр. Онлар өчнәби гонағы елә һазырламаға чалышырдылар ки, о, Арсрунинин һәр бир сәзүнү сонра саф гызыл кими гәбул етсин.

Сәдәләвн франсызын тора дү"дүјүнү вә тутугушу кими онун бәјнинә јеридиләнләрин һамысыны јохламадан, арашдырмадан тәкрат етдијини демәјә еһтијач јохдур. Балтапocht

1 Владигағгаздан бизә тәрәф биринчи почт стансијасы.

стансијасындакы көрүшө вө бүтүн бу өһвалатлара дигтөт жетирин вө өчнөбини јалныз алдатмаг вө өз төрөфинө чөкмөк үчүн онларын нө чүр фырылдаглара вө һијлөлөрө гадир олдугуна инаначагысыңыз. Бу, јалныз чичөклөрдир, мејвөлөр исе сонра олачаг.

Арсруни өзүнө белө шан-шөһрөт "газанараг" Кутулини өввөлчө Тифлис шөһөр думасына апарыр. Кутули бу думаны кичик парла сөнт адландырыр, идарөнин үзвлөри мүхбирин көзлөрине назирлөр кими көрүнүр. Арсруни исе өз либерал мүхб ифөт партијасы илө назир тө"сири багышлајыр. Сонра Арсруни Кутули илө бирликдө бүтүн ермөни килсөлөрини кәзиб-долашыр. Ермөни кешишлөринин көзөл вө баһалы ибадөт либаслары Кутулини мөфтун сдир. Сонра Кутули өчнөби гонагы ермөни мөктөблөринө апарыр. Кутули бурда охујан ермөни гызларынын гөшөнк көзлөри һаггында тө"рифли сөзлөр сөјлөјир.

Корбакор Арсруни Кутулини ермөни зијалы дөрнөјинө апарыр. Кутули Арсрунинин онунла таныш еләдији адамларын һамысыны адбаад чагырыр, амма онлары садаламагын бизим үчүн һеч бир мө"насы жохдур. Әсас ону билмөк кифајөтдир ки, Арсруни өзүнүн төзө достуну ермөни мүһитинө салыр. Гонагын шөрөфинө һаһарлар, ахшам јемөклөри, ички мөчлис-лөри, багларда, евлөрдө зијафөтлөр верилир, онун үчүн маһнылар, романслар охујурлар. Кутули бу мүр ички мөч-лислөринин бириндө евө кефли һалда гајытдыгындан, өлине гөлөм алмага күчү олмадыгындан килејлөнир. Онун бүтүн фикирлөри белөчө долашымышды. Кутулинин олдугу бүтүн зијафөтлөрдө ону Арсрунинин либерал партијасынын истөкли гонагынын чох хошладыгы ермөни јемөклөрине гонаг едир-дилөр. Сонра гонагы Шиндисижө бир килсө бајрамына дө"вөт етдилөр. Франсыз гонаг бурда артыг сон дөрөчө һөјрөтө келди. Јалныз ону бир шеј һөјрөтлөндирди. Сөн демө, зијафөтлөрдө вө зијарөтлөрдө олан бүтүн гадынларын "даг кими јекө бурунлары вармыш".

Ајдындыр ки, Арсрунинин либерал партијасы белө ејибин ермөнилөрө аид олмасына вө Кутулијө буну бүтүн дүнјада јајмага имкан вермөзди. Әчнөбинин, һөтта бу зөрөрсиз ејибин ермөнилөрө аид етмөмөси үчүн исе тезликлө бир гапазалты

да тапмышдылар.¹ Ону ачыг-ајдын баша салмышдылар ки, бу јекөбурун ханымларын һамысы, куја, күрчүлөрдир. Буна көрө саг олсунлар! Һеч олмаса, онлара лазым олмајан артыг шејлөри бизим үчүн өсиркемирлөр, сөхавөтлө бизө багышлајырлар. Бизө олан рөбөтин дөрөчөсине бир бах! Һөтта ермөнилөр бизө олан мөһөбөтлөриндөн өз бурунларыны бизө верирлөр.

Ачылмыш тора дүшөн јелбејин франсыз нө еләмөлијди? Һөр шеј ермөнинин олду: парламент ермөнинин, зијафөтлөр вө өјлөнчөлөр ермөнин, бајрамлар ермөнин, Деллинкерлөр вө Гиасинтлөр ермөнинин, философлар ермөнинин, јемөк ермөни-нин - өзү дө һарда, Тифлисе. Көрүнүр ки, бура Ермө-нистандыр вө Тифлис ермөни шөһөридир. Бу чүр усталыгла алдадылыб тора салынан јад адам башга һансы нөтичө чыхара билерди?! Ермөнилөрин гонагпөрвөрлијиндөн мөст олан Кутули һөлө Тифлисең һеч јерө кетмөмиш гышгырыб дејир: "Јөгин ки, Адөм бурда, Ермөнистанда олуб!" Белөликлө, авропалы мүхбирин инандырымышдылар ки, Тифлис дө дахил олмагла, Күрчүстан Ермөнистандыр вө "Тетрс" кими һөрмөтли вө нүфузлу бир гөзетин вәситәси илө бу мө"луматы бүтүн дүнјада јајмага ону мөчбур еләмишдилөр!

Лакин көлин сорушаг: белө күлүнч намөрдлијин, белө сахтакарлыгын нө мө"насы вар? Бунун чавабыны Кутулинин өзү вериб. О, сөн демө, "Һарсын алынмасында иштирак етмөјө төлөсөб", чүнки Кутулинин өзү дө вө онун төзө достлары да бөјүк Шөрг мәсөлөлөри илө бирликдө ермөни мәсөлөсини дө ирөли сүрмөји арзулајырмышлар. О, "јерли халгларын вөзијјети илө таныш олмаг" үчүн Тифлис шөһөриндө галыр. Һөм дө ону өтрафлы таныш етмөјө чалышырдылар: Тифлис вө бүтүн Күрчүстан бизимдир, куја, бура бизим мөскөнимиздир, бизим өлкөмиздир. Мадам ки, бу, һөгигөтөн, белөдир, онда, ермөни-лөрин һөр јерө сөпөлөндиклөрини вө бирлөшмөк үчүн онларын өразисинин олмадыгыны бундан сонра ким дејө билөр?! Сенковскинин дедији шејө бурдан бир сап узадын, бу, "бөјүк өлчүлү бир мөсафө"ни көстөрөчөк вө сиз дө бизө верилмиш тапмачанын чавабыны тапа билерсиниз. Нечө билөк? Деллин-керлөрин вө ермөни философларынын Сенковскинин дөврүндө дө олдугларыны күман етмөк асандыр. Атанын огула, огулун атаја охшамагында һеч бир инанылмајан шеј жохдур. Ата нечөдирсө, огул да еләдир.

¹ Әслиндө, там мө"насы илө бело дејилиб: "Һөр көсин үстүндөн адлајыб кечө билдији алчаг һасар тапмышдылар".

Бурда јашајан халгларын мөншәји вә јашајышлары һаггында онларын Кутулинин бејниһе нә јеритдикләрини инди нәзәрден кечирәк. Биз дејирик ки, "башына јеридибләр", она көрә ки, Кутули Тифлиسدә о гәдәр аз олуб ки, һәтта бир күчәнин адыны белә јадда сахлаја билмәјиб, һәтта лап чәнаб Арсруни кими һөртөрәфли инкишаф етмиш фәлсәфә төһсилли олса да белә, о, Гафгаз еһалисинин вәзијјәти илә нечә таныш ола биләрдиди! "Тетрс" гәзетиндә онун јаздыгларынын һамысы төзә достлары төрәфиндән төлгин олунуб. Әкәр онун һесајәтинин идејасына дигтәт јетирсәк, һәр шеј ајдын олар.

Кутулинин јаздыгына көрә, Загафгазијада дөрд халгын -- ермәни, күрчү, татар вә рус халгларынын нүмајәндәләри јашајырлар. Доғруданмы сиз Кутулинин бу дөрд халг һаггында данышацагына күман едирсиниз? Бу һагда һеч фикирләшмәјин дә! Јалныз онун ермәни дестәләри төрәфиндән төкчә күрчүләр нәзәрдә тутулмушду, чүнки төкәрар едирәм: "Әлинин јалныз плов ағлындадыр!" Ермәни илә күрчүнүн јалныз бир мүгајисәси. Талеләринин гәрибә шылтаглыгларына көрә һөмишә козырлар олан ојун, сән демә, онларын өлиндә олур. Ермәниләр ону Тифлисин Ермәнистан олдуғуну гарылдамаға мөчбур етмишдиләр. Тифлиسدә кифајәтләнмөмишдиләр. Куја, бүтүн Загафгазијанын ермәниләрә мөхсус олдуғуну ағзындан гачырмаға франсызы мөчбур еләмәк лазымдыр вә бу арзу көрөчөјимиз кими јеринә јетмишди. Кутули Гафгазда дөрд халгын нүмајәндәләринин јашадыгыны Авропаја билдирәндән сонра дејир: ермәниләр, куја, һал-һазырда күрчүләрден аз олсалар да, чөми - чүмлөтаны 600 миндирләр, бу јүзиллијин сонунда онларын сајы артачаг вә онлар күрчүләрден чоһ олачаг. Бәс галан милләтләр? Татарлар вә руслар һаггында бир сөз дә дејилмир, елә бил ки, онлар һаггында данышмаға дөјмөз, санки онлар нәзәрә алынмырлар. Ајдын дејилми ки, Загафгазијада јалныз күрчү элементинин үстүнлүјү онларын көзләринә ағ олуб, башгасынын ишинә арзуолунмаз бир һалда бурнуну соһан бу һөртөрәфли философ төһсилли ермәни Деллинкерләри вә Гиасинтләри јалныз бу ағы көздән чыхартмаға әлләширләр. Онлардан башга, һәм дә татарларын вә русларын јашадыгы, мөһз, һөмиң јердә ермәниләрин сајынын шиширдилмәси вә күрчүләрин алчалдылмасынын белә күлүнч просеси бирдән кими ағлына көлиб?! Буну да бир көнара гојуб, сорушаг: 23 ил өрзиндә ермәниләрин сајынын артачагына, күрчүләрин сајынын исә азалачагына белә ағласыгмаз сөбәб нөдир? Вә белә күлүнч шәјләрә Авропада кимин еһтијачы вар? "Бир аз көзләјин, куја, инди ермәниләр аздыр, анчаг 23 ил өрзиндә

јумуртадан чыхачаглар вә кечмиш гартал јуваларында онларын чүчәләри бејүјүб чоһалачаг! Ермәниләрин бу чүр чоһ доғуб-төрәмәләри вә күрчүләрин нәслинин позулмасы һаггында бу сәһбәт, сорушулур ки, нөјә лазымдыр? Ајдын дејилми ки, алдадылмыш бу өчнәби мүхбирин һоһтабазлыглары, чөрәнләдији күлүнч чөфөнкијатлар кимин фырылдагларыдыр? "Бир дајанын, ермәниләр артачаг, күрчүләр исә јоһ олачаглар!" Бу да "өз таһаһларынын гулу олмаг" демәкдир.

Бир һалда ки, Кутулинин төзә достлары ону Загафгазијада ермәни халгынын үстүнлүјүнү көстөрмәк үчүн корреспондент-сијалар јазмаға мөчбур еләмәк фикринә дүшүбләр, онда онлар, төһби ки, Авропада јазмаг үчүн башга көзәлликләри дә онун бејниһе јеритмәјә чалышыблар. Кутули да тутугушу кими онун бејниһе јеридилмиш ермәниләрин, куја, Гафгазда "үчүнчү төбөгә" (Tiers etats) төһкил етдикләрини төкәрар едир. О дејир ки, тичарәт, бүтүн сәнәтләр, ичтиһаи фәалијјәтин бүтүн саһәләри ермәниләрин өлиндәдир. Онлар һөкимдир, вөкилдир, азад пешә адамларыдыр. Ермәниләрин өз мөкәбләри, журналлары, Тифлиسدә өзләринин кичик парламенти вә с. вар. Һал-һазырда онлардан бир чоһу һәм дә һөрби хидмәтә кчириләр. Мөдетов, Бебутов, Аргутински, Лорис Меликов, Лазарев, Алһазов, Тер-Гукасов вә с. Куја, рус ордусуна бу кенераллары ермәни милләти вериб.

Мөшһур кенерал Лазарев көркөмли сөркөрдәдир, лакин о, күрчү кнјазларына пахыллыг етдијинә көрә, ишдән чыхарылыб вә һал-һазырда Бакыда ишсиз-күчсүз вејилләнир.¹ Сонра Кутули төзә достларынын елм, инчәсәнәт вә с. саһәдә она көстөрдикләри мөшһур адамларын адларыны бир-бир садалајыр. Бу мөшһур ермәниләр елм вә инчәсәнәт саһәсиндә һәлә һеч кәс төрәфиндән Гоһиаф һесаб едилмәдијиндән бунун һаггында мүбаһисә етмәк бизим нөјимизә лазымдыр! Биз јухарыда да демишик ки, ермәниләр онлары шиширдилмиш шөкилдә төгдим етсәләр дә, сағ олсунлар, аллаһ еләсин, өз ләјагәтләрини көстөрсинләр! Лакин бүтүн бунларла илһамланмыш Кутули бу чүр пејгәмбәрлик едир: "Гафгазын көләчөји ермәниләрә мөхсусдур, онларын гоншулары күрчүләрин вә татарларын исә јалныз ермәниләшмәкдән башга ајры әләчлары јоһдур". Башлангычын сону көрүн һара кәдиб чыхыр! Разылашын ки, јахшы төсәллидир! Бу чүр тонда маһны окумағы "Тетрс" кими нүфузлу гәзетә мөчбур еләмәк усталыг дејилми? Аллаһ хәтринә, дејин көрәк, һөртөрәфли инкишаф етмөмиш ермәни

¹ Корбакор Лазарев һәлә о вахт Гарса чағырылмамышды.

философары Деллинкерлөрө вә Гиасинтлөрө заваллы Кутулини белә ахмаг јеринә гојмаг лазым иди? Ахы, "агач мејвесинә, мејвә исә агачына көрә таныныр".

"Бизим халгымыз поезијаны севмир, биз муһакимәни вә төнгиди даһа чох севирик". Арсруни вә онун һәмкарлары өчнәбини, "Арсруни мөктәби"нин јетирмәси чәнаб Кутулини бу чүр инандырмашдылар. Поезијаја нифрәтлә нә дәрәчәдә фәхр еләмәк олдугуну билмирәм, анчаг бөјүк һәтә белә дејиб: "Шаирин сәси кимин гәлбини титрәмәјә мөчбур стмирсә, о, вәһшидир". Арсруни вә онун "мөктәби" поезијаны севмәсә дә, онлар бөјүк фантазијадан мөһрум дејилләр. Кутулинин дедијинә көрә, сон дәрәчә һәртәрәфли инкишаф етмиш философун фикринчә, ермәниләр кәләчәкдә 30 милјон вәтәндашы олан чарлыг јарадачаглар. Һәртәрәфли инкишаф етмиш философун белә азгын сәрсәмләмәси илә һәр һансы бир дәрракәли ермәнинин разылашмасыны күман етмирик. Биз әминик ки, сағлам дүшүнчәли һеч бир ермәни бу һагга нәинки бу шеј дејәр, һәтта буну һеч фикринә белә кәтирмәз. Бу лахлајан дејирманын тагылтысыдыр, ермәниләр арасында исә ја һеч беләси јохдур вә варса да, онлар һаггында данышмага да дејмәз. Бу, јалныз тәзә вә һәлә јаш пендирдән су чыхаран вә ону дашдан сыхыб чыхартмага инандыран фәрсиз, авара бир адамын бош сәһбәтләридир. Бүтүн бунлар бир адамын ахмаг сәрсәмләмәсидир вә буну она бағышламаг олар!

Фәрс едәк ки, Кутулинин пејгәмбәрлији доғру чыхајды: Күрчүләр вә татарлар ермәниләшәјдиләр вә ермәниләрин кәләләринә чевриләјдиләр. Ахы, бу отуз милјонлуг ермәни дөвләтинин јаранмасы үчүн бир дамчы оларды! Арсруни бу гәдәр вәтәндаш топламагы бәс һардан вә"д еләмишди? Бу суалын чавабыны корбакор философ, јәгин ки, өзү илә гәбрә апарыб. Тәкрат едирик, биз бу күлүнч өһвалаты она көрә мисал кәтирмирик ки, о вахт, јахуд инди сағлам дүшүнчәли ермәниләрдән биринин аглына бунун кими бир шеј кәлдијинә инанасыныз, она көрә мисал кәтиририк ки, һаггында данышдыгымыз ермәниләрин мөһшүр дестәсиндә, мөһз, бу чүр ачыг данышмагын адәт һалыны алдыгына инанасыныз. Буну Кутулинин өзү дә тәсдиг едир. Ајдындыр ки, ермәни Деллинкерләринин өјрәтмәси илә о, бизе дејир ки, Арсруни вә "онун мөктәби", куја, "өзүн һаггында гышгырмаг лазымдыр" девизини гәбул едиб. Әдаләт дәмәји төләб едир ки, онлар, һәгигәтән, "гышгырыр" вә уғурла гышгырыр. "Онларын памбыгы да

курулту саланда, башгаларынын исә һәтта гоју да курулдамајанда" сизә бәс һансы гышгырыг лазымдыр.

Чар чәкмәкдә исә онлар чох бәрк чар чәкирләр, анчаг бә'зән елә чар чәкирләр ки, дүзүнү дәсәк, өз гулагларымызы тыхамалы вә дөһшәтлә өзүмүзә дәмәлијик: "Биз нә курултулу чәфәнкјјат ешидирик!" Јәгин, ермәниләрин нә гәдәр агыллы олдугуну, онларын мүасир һәјати төләбләрә ујғунлашмага нә гәдәр маңал тапдыгларыны Кутулијә кәстәрмәк үчүн она бир нечә ермәни зәрб-мәсәли дә өјрәдибләр: мәсәлә, "Бу, чәрәји кимин јапдыгыны билмәк сәнин нәјинә лазымдыр. Әкәр о, дадлыдырса, һәтта ону јәһуди биширибсә дә, "јә", јахуд "һарда чәрәк тапсан, орда да јаша!" Белә мүдрикләр үчүн инди бөјүк фәалијәт мејданынын олмасы тамамилә ганунидир. Дүздүр, инди ким бу чүр еһкамлара әмәл едирсә, о да галиб кәлир, лакин онун тә"рифә вә ифтихара лајиг олдугуна инанмырам. Әксинә, бу зәрб-мәсәлләр онлары јарадан халгын рүсвајчылыгыдыр.

Христиан дини чохдан өјрәдир: "Јахын адамына мөхсус олан шеји истәмә". Бу еһкамла јанашы, садә, лакин адамы ләјагәтләндирән вә нәчиблөшдирән тә'лим бүтүн дүнјада чохдан вар: "Өзкә сүдүнү өмә, өзкә палтарыны кәјинмә!" Өзүнүкү илә кифајәтлән, башгасынын һеч бир шејини истәмә. Бу, инсан мүнасибәтләринин төмәл дашыдыр, бу, мө'нәвијатын есас дајагыдыр. Дүздүр, әкәр бу тә'лимлә јанашы, "Өзүнүкүнү версән, дәмәли, сәнин дејил, итиб" вә јахуд, "Ахы, дәниз дә сују һәм гәбул едир, һәм дә бурахыр" күрчү зәрб-мәсәлләрини мисал кәтирсәк, онда јухарыда ады чәкилән ермәни зәрб-мәсәлләри мүасир аңлајыша көрә, практик дүшүнчәнин сүбутудур, күрчү зәрб-мәсәлләри исә ахмаг бәдхәрчликлә ујғун кәлә биләр. Јакин аллаһ билир ки, башгасынын һесабына јашамаг, јахуд өзүнүн чәрәјини касыб үчүн әсиркәмәк даһа јахшы, даһа инсафлыдыр. Ким билир, һансы бина даһа мөһкәмдир: бүнәврәси мө'нәви өзүлләр, јохса, гајда-ганун үзәриндә гојулмуш бина? Мадам ки, өзкәнинки дадлыдыр, ону гамарла, гап јә!

Һәр һалда, биз Арсрунинин вә онун либерал мөктәбинин јериндә олсајдыг, тәкчә јухарыда мисал кәтирдимиз ермәни зәрб-мәсәлләри илә өјүнмәздик, һәм дә башгаларына тапшы-

1 Күрчү зәрб-мәсәли.

2 "Поләк дәриси кәјмиш пәһләван" пәсмасынын мүәллифи, Шота Руставелинин сөзләри.

рардыг: "Бу зерб-мөсөллөри јадыныздан чыхарын, жалныз онлары алөмө јаймаг јох, һөм дә кизли нијјетлериниз үчүн сахламаг јарашмаз. Анчаг нө едөсөн? Һәр көсин өз фантазијасы вар.

Мө'лум олур ки, олдугча һөртөрөфли инкишаф етмиш ермөни философлары Деллинкерләрин вө Гиасинтләрин бајрагыны сахладыгы һөмин либерализмин астар-үзү будур. "Куја, харда чөрөк көрсөн, орда да јаша". Демөли, бизим ата вө бабаларымызын вөтөни, јурду, мөскөни бош сөзләрдир, бош шејләрдир! Биз бу ишдө бүтүн ермөнилөри күнаһландырмырыг, лакин онларын зијалыларына мө'лум олсун ки, "сусмагданса, бө'зөн демөк јакшыдыр". Бө'зөн дә дејиб, ишө зөрөр вурарсан".¹

V

Ермөнистанын бөјүклүјү һаггында сөһбөтин вө данышыгын јајылмасы үчүн өчнөбинин садөлөвһлүјүндөн ермөни китаб һөвөскарларынын нечө усталыгла истифаде етдикләрини биз артыг көрмүшүк.

Инди бахаг көрөк, ермөнилөр күрчүлөри онун гаршысында һансы гурулушун ичөрисиндөн кечирмишлөр. Ермөни алим-кишилөри белө һәрөкөт етмөсөјдилөр, онларын өз вөтөнләри гаршысында хидмөтләри олмазды вө онлары һөр чүр алгыш-ламаг да олмазды. Кутулинин сөзләринө көрө, Күрчүстанын кечмиши олдугча пис мөнзөрө төсөвүрө көтирир. Пис идарөетмө илө, бир-биринө пахыллыг етмөклө вө гөбилө давалары илө зөифлөмиш Күрчүстан, куја, динчлик нө олдугуну билмирди. Дүздүр, онун динчлији јох иди, лакин Арсуни вө онун "либерал партијасы" төрөфиндөн чөнаб Кутулинин бејнинө јеридилмиш жалныз һөмин сөбәблөрө көрө јох. Бизим һөјатымызын кечмишинө аид олан мө'луматларын өјрөнилмөси үзәриндө өзбашына зөһмөт чөкөн ермөни алим-кишилөрин рөһбөрлији алтында јох, Күрчүстана келәнлөр вө ону шөксөн өзләри өјрөнөнлөр бизө Кутули вө она тө'сир едөн адамлар кими лагејдиклө јанашмырлар. Әксинө, онлар һөјрөтлөнирлөр ки, бу чүр кичик христиан дөвлөти, бу чүр кичик милләт јаделлилөрлө о гөдөр мұһарибөјө нечө таб көтирө билиб. "Үмумијјөтлө, күрчүлөр белө чөсур олмасајдылар, өзләрини гочаг бир халга фөда етмөјө һазыр олмасајдылар, бу, агласыгмаз оларды" -- буну Кутулинин һөмјерлиси, Шөргин

¹ Шота Руставелинин сөзләри.

биличиси, алим Делорје дејир. Һөм дә мөкөр, буну төкчө о дејир?! Лакин Арсуни, бу " һөртөрөфли инкишаф етмиш философ" заваллы Кутулини елө алдадыб, елө өл-голуну баглајыб ки, о, тамам чашараг һөгигөти ајдынлашдырмаг үчүн өтрафына нөзөр салмаг имканындан мөһрум олуб вө жалныз Арсунијө вө онун јолдашларына ујуб. Вө будур, ики ај өрзиндө Кутули нө кечмишимизө, нө бу күнүмүзө јазыгы келмөдөн бизи һөр јердө биабыр едөрөк вө һөтта, күрчүлөрин һамы төрөфиндөн гөбул олунмуш һөдсиз чөсурлугуну, демөк олар ки, данараг ермөнилөрин өзөмөти вө бөјүклүјү һаггында "Тетрс" гөзетиндө һарај салыб. Индијө гөдөр ермөнилөрин философ алимләри бизим чөсурлугумузу данмырдылар, чүнки онларын фикринчө, чөсурлуг дәлисов күрчүјө ("гиз враси") хас олан ахмаглыгдыр, мөзијјөтдир. Куја, ахмагдан башга, бөс ким, һансы агылсыз синөсини күллө габагына верөр? Она көрө дә онлар ахмаглыг аламети кими бу мөзијјөти, шүбһөсиз, бизө аид едирдилөр. Лакин, көрүнүр, ермөни китабсөвөр философлары нөзөрө алыблар ки, гочаглыгы өсаслы сурөтдө тө'рифөләјиг кејфијјет һөсаб едөн бир милләтө мөхсус Кутули кими адама бу чүр фөлсөфөчилик тө'сир етмөз. Һөтта бу төрөфдөн дә Кутулинин көзүндө бизө зөрөр вурмаг онларын арузсулар.

Кутули Авропаја билдирир ки, Күрчүстанын тарихиндө халгын фөһр елөјө билчөји һөч бир шеј јохдур. Фөрз едөк ки, Кутули Тифлисдө јашадыгы ики-үч күн мүдлөтиндө Күрчүстанла өтрафлы таныш олуб вө онун бүтүн тарихи кечмишини өјрөниб, чүнки о, "јакшы һөкајөтчилөрин диггөтли динлөјичкиси" олуб.

Онларын ачыг-ашкар һөттабазлыгларынын вө фырылдауларынын гусурларынын һөкајөтијө вө динлөјичијө багышлајыр вө күнаһындан кечирик. Бизим бу күнүмүз һагда бу заваллы франсызы сирри ачыб сөјлөмөјө мөчбур едөн төзө достлары илө таныш олмаг даһа јакшызыр. "Күрчүлөр кенераллар, арабачылар вө чарваларлар милләтнин төшкил едирлөр".² Агыллы, мүдрик адамлар буна бамбылы дејиблөр. "Куја, күрчүлөрдө чохлу кенерал олмасына бахмајараг, онлар адлы-санлы адамларындан истифаде етмирлөр".

Бизим кенералларымызы арабачылар вө чарваларлар тај тутмаг сизө хош көлир. Ахы, бүтүн ермөни кенералларынын

¹ Күрчү зерб-мөсөли.

² Зүклөри атларда, гатырларда вө ешпөклөрдө дашыјандар.

хамысынын адларыны садаламага Кутулини нече сөс-күлө, курултуула вө чинкилти илө, нече ловгалыгла мөчбур етдик-лөрүни жүхарыда көрмүшүк. Онларын сырасында неч олмаса, күрчүлөрүн биринин адыны чөкөдилөр! Буну белө етмөк онлара не үчүн лазым иди? Онда белө чыхарды ки, "күрчүнүн гозу курулдайыр, онларын, ермөнилөрүн исө памбыгы һөтта елө-белө дө сөс чыхармыр", бу исө ермөни философларынын нијјет вө арзусунун зиддинө кетмөк оларды. Шүбһө јохдур ки, нө Арсрунинин, нө дө Кутулинин тө'рифлөмөсинө, нө дө һөмчинин өзүмүзүн мүдафиө етмөјимизө бизим кенералларын еһтијачлары јохдур. Башкөдиклөр, Күрүкдөрө, Гарс, Дөвөбојну, Арлиар, Бөјли Әһмөд, Әрдаһан, Ахыркөлөк, Чолок, бүтүн Дагыстан вө үмумијјетлө, бүтүн Гафгаз онларын шан-шөһрөт-лөри һагында учадан данышыр вө онларын учадан данышыг-ларынын сөсини ермөнилөрүн дајаз китабсөврлөрүнин хырыл-тылы чивилтиси вө мијолдамасы батыра билмөз! Јалныз лөјагөти оланлар өзкөсинин лөјагөтини гијмөтлөндирө билөр!

Кутули дејир: " Күрчү задөканлары дилөнчи һалына дүшүблөр. Онлар, күрчүлөр ресмијјетчиликдөн башга, неч нө билмирлөр вө јалныз дөвлөт гуллуғуна кирмөјө чөһд кестө-рирлөр, чүнки бу чүр хидмөт јүнкүл өмөк төсөввүрө кетирир". Күрчүлөрүн нө тичарөтө, нө сөнөтлөрө габилијјетлөри јохдур вө араларына ики-үч тачир дүшөрсө, онлар да пулу ермөничө сајырлар. Әкөр онлар, куја, күрчүлөрүн өз ана диллөриндө һөтта сајмагы белө бачармадыгларына Кутулини инандыра билиблөрсө, бурда төөччүблү бир шеј јохдур. Күрчү көндилөри ички дүшкүнү вө төнбөлдирлөр. "Онлар, куја, саһибкарлардан торпагын бир һиссөсини дө пулла алмајыблар" вө с. вө с. Әлбөттө, бунунла бөрабөр, ермөни китабсөврлөри ресми мө'луматлардан көрүндүјү кими, артыг о вахт күрчү көндил-лөрүнин Тифлис вө Кутаис губернијаларында өз мүлкөдарла-рындан милјон јарым манатлыг торпаг алмаг һадисөсини Кутулидөн кизлөдиблөр¹. Әлбөттө, бурда неч бир фөвгөл'аделик јохдур, лакин буну бахмајараг, ермөни Деллинкерлөри вө философлары, белкө дө, күрчүнүн бу тө'рифөлајиг һөрөкөтинин онун һөјат китабына јазылачагындан вө куја, бундан ер-мөнилөрө неч бир хөјир олмајачагындан горхараг онун бу иши алөмө јажмамасы үчүн буну Кутулидөн кизлөдиблөр. Бу агаларын фикринчө, "күрчү үчүн нө сафдырса, о, ермөни үчүн өлүмдүр". Белөликлө, онлар һөгигөт өвөзинө, јалан сатыблар.

Ермөни философлары Кутулијө һөлө чох медһијјөлөр

1 Бах: Кучајевин мө'рузоси.

охујублар. Биз бурда онларын һамысыны мисал көтирмөјөчөјик, чүнки сөһбөтимиз онсуз да узаныб. Ән гөрибөси одур ки, ермөни зијалыларынын фырылдаглары узун мүддет кизли галмајыб вө елө һөмин о Кутули һаһагдан тө'рифлөдији бу Гафгаз ермөнилөрүнин не јуванын гушу олдуғуну чох чөкмөдөн анлајыб. Иш ондадыр ки, нө гөдөр ки, Кутули Тифлисдө ермөнилөрүн арасындајды, һөмин позгун мүһитдө јемөк-ичмөк-дөн хумарланмышды, онлары тө'рифлөмөкдөн јорулмурду, анчаг о, Иреван губернијасында оларкөн вө өз дөдө-баба јурдларында онлары өз көзлөри илө көрөркөн ермөнилөрө анчаг гулағбурмасы вермишди! Онлара маһны охумушду! " Ермөнилөр, санки өз вөтөнлөриндө, үмумијјетлө, горхагдырлар, бисавад вө авамдырлар, өз вөтөнлөрүнин талејинө биканө вө лагејдирлөр".

Демөли, көрүндүјү кими, онлар һөм алимдирлөр, һөм дө өз талелөринө гајгы кестөрөн халгдырлар, өз зөрб-мөсөллөриндө дејилдији кими, "јалныз чөрөк ији көлөн јердө гочагдырлар".

Елө бу һагда дејилмөјиб ки, "Сөнин сөзүн сөни ифша едир?"

Белөликлө, Арсруни вө онун "либерал" һөмкарлары һөм мө'һөви чөһөтдөн, һөм дө физики чөһөтдөн күрчүлөрүн зөифлөмөсини вө онларла бирликдө Гафгаз татарларынын ја ермөниләшмөсини, ја да онлара гул олмагдан башга ајры өлачлары олмадыгыны демөк үчүн Авропа гөзетини учадан гышгырмага мөчбур едиблөр. Бу зијалы кишилөрө көмөк етмөк, даһа чох гүввөт, инандырычылыг вермөк үчүн вө онларын ордусунун күчлөнмөси үчүн бир ермөни кенералы, инди чөһөннөмдө олан Кишмишов да онлара гошулмушду. Ахы, кенералсыз орду орду дејил! Белө алимлөрдөн кери галмамаг үчүн о да бизө зөрбө вурмага башламышды. Кенерал Кишмишов бир өсөр јазмыш вө бу өсөр онун өлүмүндөн сонра һимајөдарлары төрөфиндөн "Күрчү чарлыгынын сон күнлөри" ады илө чап олунмушду. Корбакор Кишмишовун бизи нечө көзөл сөјдүјүнү күман едирөм ки, һамы охујуб. XVIII јүзиллијин сонунда — Кишмишов демөк истөјир — "К. саһилө атылмыш көмијө бөңзөјирди, ким даһа күчлүјдүсө, лазым олан шејлөрүн һамысыны көтүрө билерди. Ач шаһзадөлөри, куја, кијазлары да дүканчылар вө тачирлөр доландырырдылар."

Јахшы адам ХҮІІІ өсрин төхминөн бүтүн икинчи јарысынын Иракли чарлыгы дөврү олдуғуну вө һөмин дөвр өрзиндө бу

1 Бах: Кишмишовун "Күрчү чарлыгынын сон иллөри" өсөри, сөһ.112-113.

мөшһур чарын дүшмөнө чалдыгы гөлөбөлөрлө өзүнө шөһрөт газандыгыны һеч олмаса хатырларды. Һөттә Ирөван вә Јелизаветпол, ермөнилөрүн өсәс јувалары, демек олар ки, бүтүн јахынлыгыдакы ханларын гүдрөтли чарын ајагы алтында олдуғуну артыг демирик --она верки верирдилер вә һөттә Русиянын өзү Түркиягә илә апардыгы муһарибөлөр заманы онун көмөҗинә мөһтач олурду. Чар Иракли чоһдан ажрылмыш Карталинҗаны вә Кахетиҗаны бир чарлыгыда бирләшдирмишди вә Имеретиҗа да бирләшмөҗи, онун һакимијјети алтында олмагы арзу едирди, анчаг даһили чөкишмөлөр вә төрөддүдлөр бу ишти гочаја, лакин һөлө дө икид вә басылмаз чара манс олурду. О вахт, Күрчүстан чары о дөрөчөдө гүдрөтли олан бир заманда белә зөиф ола вә "саһилә атылмыш көмиҗә охшаја" билердими?! Чар Кеоркинин дөврүндә, јө'ни, 1792-чи илден сонра Күрчүстанын, хүсусилә, чоһ јахшы везијјәтдә олдуғуну дејә билмөрик, лакин о, елә ачиз везијјәтдә дејилди ки, һәр јериндөн галхан ону парчаласын. Һөмчинин Күрчүстанын XVIII өсрин сон иллөриндә артыг парчаландыгы һаггында корбакор Кишмишовун арзу етдији елә бир мә'лумат да јохдур.

Доғрудур, бизим чар Иракли гочалмышды, доғрудур, сонралар о, Ага Мөһөммөд хан төрөфиндөн һөттә мөғлуб едилмишди, даһа сонра өз севимли Күрчүстанындан һөмишөлүк ажрылмышды. О да доғрудур ки, Күрчүстан е'тибарлы мүдафиәчидөн мөһрум олмушду, лакин биз о дөрөчөҗә чатмамышдыг ки, һәр јериндөн дуран Күрчүстаны парча-парча етсин. Һөттә мөғлубедилмөз Ага Мөһөммөд ханын өзү дө ондан һөсә гопармаға чөсарөт етмөмишди. Доғрудур, Ираклидөн сонра даһили игтишашлардан зөифләмишдик, күчсүзләмишдик, анчаг көминин сүканыны өлимиздөн һөлө лә бурахмамышдыг вә ону дармадагың едиб саһилә атмамышдыг, ади дөһизин далгаларына вермөмишдик. Чар Кеорки дө Күрчүстаны атасындан һансы везијјәтдә алмышдыса, елә о везијјәтдә дө Русияја төслим етмишди. Гој ејни диндөн олан бир халг сөһнин һимајөчин вә мүдафиөчин олсун.

Бөлкө, бизим күчсүзлүјүмүзүн Кишмишов төрөфиндөн чөкилмиш поетик мөһзәрөсинин инчөлөјини көзләјөрөк онун "Күрчүстан саһилә атылмыш көмиҗә бөһзөјир" рөвајөтинә инанаг. Онун јаздыгына көрө, "бизим шаһзадәләримизи вә кнјазларымызы Тифлис дүканчылары доландырырдылар". Бөс бу, һөдир? Бу, һө бош сөздүр? Бурда, Күрчүстанда ким јашајыр вә кимин сајөсиндә јашајыр вә өввөллөр јашајырды. Гој буну Бөјүк Гөлбшүнас, көзүачыг вичдан вә пис инсан һанкорлуғу десин. Фөрг едөк ки, биз касыб олмушуг вә инди дө касыбыг,

анчаг һө олсун? Әкөр бал јохдурса, Бағдаддан о гөдөр милчөк һө үчүн учуб бура көлирди? Әкөр чөрөк јохдурса, һө үчүн ермөнилөр өзләринин зөрб-мөсәлиһә зидд олараг бурдан көчүблөр? Артыг белә лүтлөр олан јердә тичарөт ола билмөз. Көрүнүр ки, Күрчүстан ермөни китаб һөвөскарларынын һамыны инандырдығлары кими о гөдөр дө касыб дејилди, чүнки һөһинки төкчө өзүнү сахлаја билерди, һөттә башгаларыны дојунча једирдө дө билерди.

Вө бу, һө аһмаг төһмөтдир. Сөһ, куја, јохсулсан, дилөһ-чисөһ?! Һөһишө онлары мөзөһмөт етмөјин вә онлар һаггында һөһишө ачыг данышмагың һөҗи һөһсандыр? Дүздүр, касыб-чылыгыда хошбөхтлик олмаса да, онда ејиб дө јохдур?! Руслар дејирлөр: "Касыблыг ејиб дејил". Мөкөр, өзкө шеј јох, јалһыз төкчө вар-дөвлөт инсан лөјагөтинин ме'јарыдыр? Иса касыб иди, башыачыг, ајагјалын көзирди. Бунунла белә бүтүн мөдөһи дүнја она аллаһ кими ситајиш едир! Дөһөли, инсан лөјагөти вә ады төкчө вар-дөвлөтдөн ибарөт дејил. Сөһ дөһө, бунун үчүн бө'зи шејләрин, бөдбөхтликдөн, бир чоһ јерли варлы адамларда чатышмајан шејләрин олмасы да лаһымдыр. Һөһајөт, һөҗә көрө бизә чоһ тө'кидлө јанашырлар вә һамы бизи мөзөһмөт едир, "Сиз касыбсыһыз, биз исә, куја, варлыгыг!" Касыблыг ајыб вә һөһсан дејил. Башгасыһын өли илә биширилмиш чөрөклә доланмаг вә ону өзкөһин алын төһи илә ичмөк ајыб вә һөһсандыр. Вө бу һөһигөти өз мөслөһөти вә вөсијјөти кими өз үрөјиндә төчөссүр етирөн һәр бир кес гој өз һөһсаныны бојнуна алсын, гој өз күһаһыны јусун. Әзкөһин алын төһи илә исладылмыш чөрөкдөһсә, өзүнүн гуру чөрөјини јемөк даһа јахшыдыр.

Корбакор кенерал Кишмишов сағ олсун ки, һөһ олмаса Күрчүстаны чарлыг адландырыб вә төһгиредичи шөкилдө саһибсиз галмыш Күрчүстаны һөрмөтли титулдан гисмөн мөһрум етмөјиб. Башга ермөни зијалы китаб һөвөскарларынын бизим үчүн буна да һөјфи көлир, куја, онлар инчијиблөр ки, чөһаб Кишмишов, бу ермөни зијалысы Күрчүстанын вә күрчүләрин шөрөфли адла хатырланмасына чөсарөт едир. Мөсөлөн, инди балача ушаг да билир ки, Күрчүстан чарлыг кими вә онун һөкмдарлары чарлар кими мөшһур олуб, лакин сон вахтлар јөһи бир ермөни китабсөвөр алиһи, чөһаб Езов пејда олуб вә бизим өлкөһизи бу титулдан мөһрум едиб, чарларымызын башындан исә таҷларыны чыхардыб вә куја,

1 "Токи бал олсун, милчөк һөттә Бағдаддан да учуб көлөр"- сөзләри илә там мө'һасы илә сөслөһөн күрчү зөрб-мөсәли.

тач да, титул да онун кенералы Кишмишов, јахуд чөнаб Езовун улу бабасы төрөфиндөн Күрчүстана вө онун чарларына бөхшиш верилиб.

Биз буну өсассыз оларга демирик. Чөнаб Езов сон вахтлар чох ири һөчмли, олдугча курултулу сөслөнөн "Бөжүк Пјотрун ермөни халгы илө өлагөлөри" адлы бир өсөр нөшр етдириб. Әкөр гышгырмаг истөсөн, керөк белө гышгырасан! Әлбетте! Белө нөзакөтсизликдө усталашан алим бу чүр фишөнк атараг бизим Күрчүстаны вө онун чарларыны сөймөжө башлајыб. Өзүнүн бу бөжүк өсөриндө о, Күрчүстаны Иран ханлыгы, онун чарларыны исө хан адландырыр, бунула да, көрүнүр, белө демөк истөјир: Сизө ким дејиб ки, Күрчүстан чарлыг, онун һөкмдарлары исө чар олуб?!

Тураг ки, гадир аллаһ чөнаб Езова өсл алим истөдады вермөјиб. Лакин бу мөсөлөни төдгиг етмөк үчүн о, харичи јазычыларын өсөрлөрини, һеч олмаса өз ермөни мүөллифлөринин өсөрлөрини охујады! Гансы ше'р она тохунуб ки, о, өзүнү белө итириб?! О, һеч олмаса, ермөни тарихчилөриндөн утанмалыды!.. Гөлө Моисеј Хоренскини демирик, догруданмы, XI јузилликдө Степаноз Асогика вө Арисдагес Ласдивер, XII өсрдө Матеоз Едесски, XIII өсрдө Бөжүк Вардан вө бир чох башгалары ермөнилөрө вө онларын монастырларына һимајөчилик едөн күрчү чарларынын гајгылары һаггында шөвглө данышаркөн Күрчүстаны чарлыг, онун һөкмдарларыны исө чар адландырмайлар?! Јахшы олуб бизө, өз чөзамыздыр чөкирик!

Алим төрөфиндөн елмө бу чүр һөгарөтлө јанашмаг вө ону өлө салмаг, белө һөјасыз јалан һарда ешидилиб?! Тамамилө догрудур ки, һал-һазырда Күрчүстанын чарлыг олуб-олмама-сыны өјрөниб-билмөк бизим үчүн вачиб дејил. Бу, кечмишин ишидир. Кечмишдө "миним варды" демөкдөнсө, инди "бирим вар" демөк јахшыдыр. Вө әкөр биз чөнаб Езовун зөһөр вө кин һопдурулмуш елми вичданындан белө нүмүнө кетиририксө, буну јалныз она керө едирик ки, бу өзиз китаб һөвөскарларынын өввөлдөн ахыра кими гөти сурөтдө вө дурмадан һеч чөрөнчилик етдиклери охучуја ајдын олсун. Күрчү адыны бөднам етмөк, алчалтмаг, төһгир елөмөк, һөр чүр лөјагөтдөн мөһрум етмөк, бүтүн дүнјанын көзүндө һеч нө елөмөк онларын јеканө арзусудур. Куја, ермөнилөрин хиласы бизим мөһв олмагымыздадыр. Куја, гадир аллаһ онлар үчүн һеч бир өмин-аманлыг көндөрмөјиб.

Чөнаб Езов кобудчасына, һилөкөрчөсинө, гејри-елми шөкилдө, бачарыгсыз бир сурөтдө көлөк ишлөдөрөк һамыја агы гара кестөрмөјө чалышыр. Өзү гөсдөн көзлөрини јумараг вө

гулагларыны тыхајараг төсөввүр едир ки, башгалары да кор олуб, кар олуб вө онун һоғтабазлыгларыны, фырылдагларыны баша дүшмөк игтидарында дејиллөр. Ахы, чөнаб Езов исө, куја, алим адамдыр, охумуш адамдыр! Анчаг фикирлөшмирик ки, өсл алим вө охумуш адам нөјө јол вердијини өзүнө ејиб билмөсин. Бизим өлкөмизи она чохдан верилмиш титулдан мөһрум елөмөклө кифајөтлөнмөјөрөк чарларымызы Иран мө'мурларына дөндөриб, онлары көздөн салыб. Чөнаб Езов бүтүн күрчү милләтинө де киришиб вө өз бөднам өсөриндө онун дөрисини сојараг богазындан чыхарыб. Башга чүр ола да билмөздү. Мөкөр, ермөни алими тозу үстүндөн өлө силкөлөјө билөр ки, о, бизи бүрүмөсин?

Күрчүлөрин зөрөринө һарда бир шеј дејилибсө, бунларын һамысыны чөнаб Езов бөдхаһлыгла јыгыб вө бизим үстүмүзө атыб. Анчаг бизим хөјримизө дејилөнлөр ермөни китабсөвөрлеринин адөти үзрө усталыгла өрт-басдыр едилиб. "Адөт икинчи хасијөтдир" вө чөнаб Езов о гөдөр гочаг дејил ки, ону дејишдирсин. Чөнаб Езовун инандырмасына керө күрчүлөр һаггында көрүн Шарден нө дејир: "Онлар өхлагсыз, ички дүшкүнү, позгун, намуссуз, өз сөзлөринин агалары олмајан, намөрд, хөјанөткар вө һилөкөрдирлөр. Өјјашлыгга вө өхлагсызлыгга руһанилөр динсиз адамлара күзөштө кетмирлөр вө көзөл көнизлөрин ашнасы олмагы гөтијјөн абыр-һөја һесаб етмирлөр."

Ола билсин ки, бу да дүздүр. Бу һагда чөнаб алим Езовла мүбаһисө етмөјөчөјик. Јалныз ондан сорушачагыг: өлө һөмин Шарденин өзү бу мурдар һөрөкөтлөрдөн башга, күрчүлөр һаггында өзкө шеј данышмыр? Гој о, сөмимијөтлө чаваб версин! Мөкөр, өлө һөмин Шарденин өзү демирдими ки, күрчүлөр габилијөт вө бачарыгдан мөһрум дејиллөр вө онларын јијөси олса, елмдө вө инчөсөнөтдө шөһрөт газанарлар.

Мөкөр, өлө һөмин Шарден јазмырмы ки, күрчүлөр нөзакөтли, сөмими, күлөрүздүрлөр, шөхси лөјагөт һиссинө маликдирлөр, ермөнилөрдөн гүдрөтлидирлөр, сарсылмаздырлар, гочагдырлар вө өз азадыглары, истиглалијөтлөри угрунда фөдакар мүбариздирлөр.

Јалныз чөнаб Езов бизи русвај етмөк истөмирдисө, јалныз о, бизи лөкөлөмөјө чалышырдыса, догруданмы Шардендөн башга, һеч ким күрчүлөр һаггында һеч нө демир? Јалныз бизим һөјатымызын бүтүн јахшы вө пис чөһөтлөрини һөр-төрөфли төдгиг етмөк истөјирдисө вө јалныз "Бөжүк Пјотрун

1 Бах: Езов "Бөжүк Пјотрун ермөни халгы илө өлагөлөри" өсөри, сөһ.9

ермени халгы илэ өлагөлэри" китабында бүтүн бунлар һаггында данышмагы لازم һесап едирдисә, нә үчүн бәс бунлары кизләдиб. Мәселән, Шарден кими Күрчүстанда јалныз јолүстү јох, өксинә, узун мүддәт орда јашајан мәшһур Боденштедт бизим һаггымызда көрүн нә јазыр: "Күрчү башысојуг вә сөһләнкардыр, сабаһыны фикирләшмир, торпагын ис'мәтини о гөдәр дә гијмәтләндирмир, газанча чошгун һөвәси јохдур. Нә үчүн тичарәтин есасән ермениләрин әлиндә олмасы ону һеч марагландырмыр. Амма күрчүләр, - о дејир, - бу өлкәдә һамыдан өхлаглыдырлар, һамыдан һамуслудурлар. Онлар башга гафгазлылар кими чох гонагтөрвөрдирләр, гылынчлары кими с'тибарлыдырлар, атлары кими чөлд вә зирәкдирләр, дөјүшдә икидирләр, өдәбли вә мөлаһәтлидирләр".¹

Әлбәттә, һеч кәсин тә'рифи бизә һеч нә өләвә етмир, биздә олмајанлары бизә вермир. Догрудан да, чәнаб Езовун төһгириндән биз һеч нә итирмирик вә варымыздан јох олмуруг. Вә өкәр охучунун дигтәтини чәнаб Езовун фырылдагларына вә гөсдән төһриф етмөләринә јөнәлдириксә, буну јалныз бизим һаггымызда бүтүн јахшы шејләрин үстүнү өрт-басдыр сдәрәк вә пис шејләримиз һагда уча сәслә данышараг һара ишарә етдијини кәстәрмәк үчүн едирик. "Чиданы чувалда кизләтмәк олмаз" вә чәнаб Езов кими белә алимин нијјәтләрини кизләдә билмәзсән.

Күрчү адыны хатырлајанда Езовун сир-сифәтиндән зөһәр төкүлүр. Бәс ахы, дејирләр ки, о, зијалы адамдыр! Онун зијалылығы башына дөјсин, бизи исә белә зијалылыгдан, белә маарифчиликдән аллаһ өзү сахласын! "Диокенин чырагына саһиб оланлар һәм дә онун әл ағачына, башга чүр десәк, онун һасијјәтинә дә малик олмалыдыр". Төрбијәсиз һасијјәт әл ағачы јох, бәдбәхтликидир. Боссјует әбәс јерә демир: "Өз һасијјәтиниздән өзүнүзү көзләјин вә горујун: Һасијјәт слә дүшмәндир ки, сизи гөбрә гөдәр һәр јердә изләјир".

VI

Чәнаб Езов јалныз бу гәрибә фырылдагларла кәфәјәтләнмир. Күрчүләрин төмиз адына даһа чох зәрәр зурма мөгсәди илэ о, башга шаһид кәтирир. Онун белә шаһидләриндән бири Көнчә-Гарабаг патриархы, корбакор Исајидир. Бу һөрмәтли шаһидин ифадәсинә вә чәнаб Езовун фырылдагына лајигли

гијмәт вермәк үчүн сөһбәти узагдан башламаг вә Загафгазијанын тарихиндән кичик бир епизоду хатырлатмаг لازمдыр.

Иран император Бөјүк Пјотрун хусуси дигтәтини чохдан өзүнә чөлб етмишди вә онун мүгәддәс арзусу, јери кәлмишкән дејәк ки, орда Русијанын тичарәтинин вә нүфузунун кенишләнмәсинә јол ачмаг иди. Нә гөдәр ки, исвечлиләрлә мұһарибә давам едирди, узагкөрән император, әлбәттә, өз идејасыны һөјәтә кечирә билмирди. Лакин 1721-чи ил августун 30-да Ништат сүлһүнә көрә исвечлиләрлә мұһарибәјә сон гојулду. Пјотр өзүнүн чохданкы нијјәтинин һөјәтә кечмәсинә, Иранла мұһарибә етмәјә даһа сә"јлә һазырлашмага башлады. Бүтүн Көнчә-Гарабаг о вахт Иранын әлиндә иди вә фарслар төрәфиндән сыхышдырылан һөмин јерин ермениләри онлардан биртөһөр чанларыны гуртармага чалышырдылар вә бу мөгсәдлә Бөјүк Пјотрла өләгә јаратмага башламышдылар. Јери кәлмишкән дејәк ки, раһиб Минас императорун јанына көндөрилмишди. Һөмин раһиб Русијанын өзүндә император һөкүмәти вә ермениләр арасында слә бил бирбаша васитәчи иди. Көнчә-Гарабагы Русијаја вермәји вә"д еләмәк ермениләр төрәфиндән она тапшырылмышды вә Бөјүк Пјотр бу фүрсәтдән өмәлијјәтә башламаг үчүн бөһанә кими истифадә еләмишди.

Агыллы император нәзәрдә тутмушду ки, бу ишдә о, күрчүләрин көмөјиндән дә истифадә едә биләр, чүнки Күрчүстан да Иранла јахын гоншулугдан чана дојмушду вә иранлылары Көнчә-Гарабагдан говуб чыхармага һазыр идиләр. Русларын диндашлары кими күрчүләр үчүн фарсларданса, онларла гоншу олмаг даһа фајдалы иди. Бөјүк Пјотр буну чох көзәл билирди, она көрә дә ермениләрә вә"д вермиш вә күрчүләрә билдирмишди ки, "өз гошуну илэ кәләчәк вә онлар һазыр олсунлар". Ејни заманда, бунун үчүн өлә чох көзәл бир бөһанә дүшдү. Бу вахт ләзкиләр вә газыгумуклар Шамахы мүсөлманларынын чағырышы илэ Шамахыја һүчүм едиб, ону тутдулар, дармадагын етдиләр, һәм дә рус тачирләринин дүканларына һүчүм чөкиб онлары өзишдирдиләр вә бир рус мө'мурунун¹ Бөјүк Пјотра вердији мө'лумата көрә, 500 мин манат дејериндә малларыны өлләриндән алдылар.

Буну билән кими, Бөјүк Пјотр чар Вахтанга дәрһал јазды ки, Астрахандан јола дүшүр, "сиз исә христианлығын хејри үчүн өз гејрәтли вә"динизә көрә гошунларынызла бизи

¹ Бах: Вольтински. Езовун "Бөјүк Пјотрун ермени халгы илэ өлагөләри", V фәсил, сәһ.52.

¹ Бах: Боденштедт. "Гафгаз халглары", Мүнхән, 1847-чи ил, сәһ.202-302.

гаршыламага көлөчөксиниз". Елчи васитеси иле шифаһи оларга Пјотр лезкилерин үзөринө һүчүм етмөји Вахтанга мөслөһөт көрдү. Вахтанг 30 мин нефөрө гөдөр гошунла лезкилерин үзөринө һөрөкөт етди вө лезкиләр горхуб гачдылар. Фарсларын ишин һө јөрдө олдуғуну аңламамасы вө һүчүмү деф етмөјө һазырлашмамасы үчүн Вахтангын бүтүн бу һөрөкөтлөринө елө мө'на вердилөр ки, куја, бу һөрөкөтө јалныз лезкиләри чагыран сакинләрө чөза вермөк арзусу сөбөб олмушду. Сүннилөр кими лезкилерин зорла сохулмалары шиөлөр кими фарсларын өзлөринө дә пис иди, она көрө дә онлар Вахтангын һөрөкөтлөриндөн һөтта разы галмышдылар. Лезкиләрлө иши гуртарандан сонра Вахтанг Бөјүк Пјотрун Астрахана көлмөсини көзлөјөрөк Көнчө јакынлығында дүшөркө салды. Лакин һансыса ишлөр Бөјүк Пјотрун Русијада олмасыны төлөб едирди, о, ишин көлөн илө гөдөр тө'хирө салынмасыны Вахтанга билдирөрөк Астрахандан јола дүшүб, Русијаја гајытды. Үмиди боша чыхмыш Вахтанг Тифлисө көлди. Патриарх Исаји Русијаја, јухарыда ады чөкилөн раһиб Минаса Вахтангын лезкилерин үзөринө бу һөрөкөти барөдө јазыб билдирди ки, "Вахтанг 30 минлик гошунла лезкилерин үзөринө һөрөкөт едиб, өзү дә онула бирликдө олуб вө лезкиләрө јакынлашан кими онлар чөкилиб кедиблөр". Сонра Вахтанг Бөјүк Пјотрун көлишинө үмидини итирөрөк "Тифлисө гајытды". Патриарх Исаји дә онула ора кетди вө дөрд ај Тифлисдө галды. Елө һөмин мөктубунда Исаји раһиб Минаса хөбөр верир ки, о, (Вахтанг) "бу сентјабр ајынын сон күнлөриндө өз гошуну вө ермөнилөрлө Көнчөнин үзөринө кетмөк нијјөтиндөдир", "күрчүлөр вө ермөнилөр инди бирлөшиблөр вө император ө'лаһөзрөтлөриндөн башга, һөч бир үмидлөри јохдур вө ону јалныз ничат көзлөјир, сөн дә чалыш".

Вахтангын икинчи дефө һөрөкөт едиб-етмөмөси мөсөлөсини бир төрөфө гојар. Чөнаб Езов Вахтангын биринчи һөрби өмөлијјатына көрө күрчүлөри көрүн һөчө сөјүр: "Вахтанг лезкиләри чагыран сүнни сакинләрө чөза вермөк истөмиш, христианлара тохунмагы чидди сурөтдө гадаган едөрөк јерли мүсөлман өһалиси үзөринө һүчүм өлөмөји өз гошунуна ичазө вермишди. Лакин Төртөр чајына гөдөр бүтүн өтраф јерлөрө сөпөлөнмиш өскөрлөр дөһшөтли сурөтдө оралары харабазарлыга чевирөрөк гарөт едилмиш шејлөри арабаларла өз дүшөркөлөринө көндөридилөр. Онлар төкчө мүсөлманлары јох, һөм дә христианлары гарөт едирдилөр. Гошун ермөни көндлөринө јакынлашан заман чамаат, адөтөн, башда руһаниләр олмагла килсө зенкинин алтында ибадөт либасында өллөриндө һөч вө

шам ирөли чыхырды, аңчаг күрчүлөр онларын үстүнө атылып, ибадөт либасларыны, килсө китабларыны вө лөвазиматыны, бүтүн өмлакларыны өллөриндөн алырдылар" - Патриарх Исаји јазыр: - "Белөликлө, лезкилерин өллөриндөн саламат гуртаранларын һамысыны ачкөз, тамаһкар вө гөддар күрчү милләти мөһв етди."

Демөли, мө'лум олур ки, патриарх Исаји төкчө раһиб Минаса мөктуб јазмыр, һөм дә өзүнүн гыса тарихини јазыр. Буну да унутмаг лазым дејил. Көрүндүјү кими, ермөни алимлөринин тарихи бир шејдир, һагг-өдалөт исө башга шејдир. Буну да биз ашагыда көрөчөјик.

Бөлкө, доғрудур ки, күрчүлөр ачкөз, гөддар вө тамаһкар олублар вө инди дә өлөдирлөр. Бөлкө, о да дүздүр ки, күрчүлөр ермөнилөри гарөт едиблөр, онларын руһанилөринин вар - јохларыны өллөриндөн алыблар, өлө салыблар, һө килсө китабларына, һө мүгөддөс лөвазиматлара рөһм өлөмөјиблөр вө белөликлө, онларын динини төһгир едиблөр. Лакин јалныз бизи бир шеј марағландырыр: О, Вахтангын өмөллөриндөн јазанда вө бу өмөллөр дүнөн олмуш һадисө кими, о, тарих јаздыгындан, јө'ни, бу өмөллөрин тө'сирини азалтмаг вө јумшалтмаг вахты јетишидијиндөн даһа күчлү һисс едилөндө, һө үчүн патриарх Исаји бу вөһши һөрөкөт һаггында раһиб Минаса мө'лумат вермөјиб? Мөкөр, һисслөрин чохлуғундан үрөк көдөрлө вө гөзөблө долу оlanda додағлар даһа бөрк данышмамалыјды? Буну да бир көнара гојар! Лакин ермөнилөрин бу мө'нөви агасы вө һимајөчисинин өзү, онларын бөјүјү, танынмыш адам, онларын кешишлөринин бу башчысы өлө һөмин Езовун јаздыгына көрө, "Вахтангын ачкөз, тамаһкар вө гөддар халгы"ны тө'гиб етмиш, күрчүлөрин һимајөсинө сыгынмыш вө бүтүн дөрд ајы онларын пајтахтында, Тифлисдө кечирмишди . Белө факт бизим көзүмүзүн габагында олан заман патриарх Исајинин тарихинө һөчө иһанаг?! Бир төрөфдөн күман етмөк лазымдыр ки, о, өз халгына бөјүк мөһөббөт, бир килсөјө мөнсуб олан диндарларын дининө, руһаниләрө бөјүк һөрмөт бөслөјирди, өзүнү халгын һимајөсинө һөср етмөк истөјирди. Дикөр төрөфдөн күман етмөк лазымдыр ки, о, чох гочаг иди, өзүнү "ачкөз, тамаһкар вө гөддар гошунла, јохуд халга" һөср етмөк гөрарына көлмишди. Јалныз, һөгигөтөн, онларла, ермөнилөрлө белө пис вө лөјагөтсиз рефтар едилсөјди, онун һөрмөтини даһа да артырмаг вө ону мүшајиөт етмөк үчүн белө хаин вө гөддар халга ону һөчө чөлб едө билөрди? Бир килсөјө мөнсуб олан диндарларын сојгунчулара, таланчулара, онлары сөјөнлөрө белө иһанла вө һөрмөтлө мүнасибөт бөслөмөсини өзүнө рөва көрөндө

гарет едилмиш, диленчи халына салынмыш вә рүсвај едилмиш ермәниләрә о, нечә чаваб верә биләрди?!

Бир төрөфдән ермәниләрин бу чүр дармадагын едилмәсини, дининин өлө салынмасыны, руһаниләрин сојгунчулугуну, мүгөддәс килсә абаданлыгыны, дикөр төрөфдән исә таланчыларә вә төһгир едәнләрә ермәни патриархынын белә достлуг мүнасибәтини мүгајисә един вә фикирләшин. Белә бир нәтичәжә кәлөчөксиниз: "Анда инанырам, анчаг гујруг мени төөччүблендирир."¹ Мөкөр, икинчи олан јердә биринчи ағласығандырмы, јахуд өксинә?!

Лакин чәнаб Езовун нә иши вар?! О, патриарх Исајијә истинад едәрәк күрчүләрә биабыр стмишдир. Ермәни китаб һөвәскарларындан даһа нә төлөб стмәк вә көзләмәк олар?!

Күрчүләрин өзләрини белә пис кәстөрмәси вә ермәниләрә вә онларын руһаниләринә белә диван тутмасы, һәгигәтән, дүздүрсә, нә үчүн елө һәмин дүзданышан патриарх Исаји "чар Вахтанг јенә өз гошунлары илә Кәнчәжә кстмәк нијјәтиндәдир вә сән орда, Русијада олмага чалыш" сөзләрини раһиб Минаса шад бир хәбәр кими јазыр. Мөкөр, биринчи дөфә ермәниләри тамамилә гарет едиб диленчи халына салан вә онларын руһаниләринин дәрисини богазындан чыхаран гошунун јенидән сохулмасыны көзләмәк белә шад хәбәр идими? Лакин буну да јаддан чыхараг.

Елө һәмин Исајинин Минаса анд ичмәсини вә инди ермәниләрин вә күрчүләрин бир - бирини үрәкдән севмәмәсини нәјин ајагына јазар? Ачкөз, тамаһкар вә гәдлар күрчү халгы ермәниләрлә чанла-башла, һансы мө"чүзә илә белә тез бирлөшиб? Догруданмы күрчүләр өз пис хасијјәгләрини белә тез дөјүшибләр, ермәниләр исә тез инаныблар ки, күрчүләр бу ачкәзлүкдән, тамаһкарлыгдан вә гәддарлыгдан өл чөкөчөкләр?

Раһиб Минас Бөјүк Пјотра вердији һеч бир мө'луматда бирчә кәлмә илә дә күрчүләрдән наразылыгыны билдирмир. Әксинә, бу мө'луматларын бириндә елө- белә гејд едир: "Тифлисдән бизә јазырлар ки, Вахтангдан чох разыдырлар, о, ермәниләрлә бөјүк мәнәббәт вә рәғбәтлә рәфтар едир.⁽¹⁾

Фәрз едөк ки, сијаси дүшүнчәләринә көрә, Минас күрчүләрин чинајәтләрини Бөјүк Пјотрдан кизләдиб, лакин миннәт-дарлыг өләмәти оларәг ики јерә бөлүнмәжә ону нә мөчбур едиб?!

Догрудур, раһиб Минас узагда иди вә күрчүләрин бу

¹ Күрчү зәрб - мәсәли.

чинајәтләрә һаггында һеч нә билмәмәси дә мүмкүн олан шеј иди, архијепископ ермәни Минас Пәрвазјанс исә Вахтангын ләзкиләрә һүчүм едиб онлары говмасында шаһид кими иштирак едирди. Архијепископ бу чинајәтләрдә күрчүләрә јалныз төгсирләндирмир, һәм дә, һәтта "Ғадир аллаһ Вахтангы бизә кешиш вә ага көндәриб. О, һәм бизи һимајәжә алыб, һәм дә дүшмәнләримизи говараг бизи мүдафиә едиб вә ермәниләри бирлөшдирәрәк бизи горујур вә шөхсән гејдимизә галыр" - дөјәрәк онлар һаггында миннәтдарлыгга фикир сөјләјир.

Бу ермәни архијепископу һәмин вахт Вахтангла бирликдә Көнчөдә иди вә ордан патриарх Исаји илә бирликдә ону Тифлисә јола салмышды. Буна көрә дә бу јүксәк вәзифәли ермәни руһаниләринин һәр икиси күрчүләрин о вахткы бүтүн һәрәкәтләринин шаһиди идиләр. Онлардан бири дөјир: "Ачкөз, тамаһкар вә гәддар күрчүләр ермәниләри тамамилә гарет едибләр вә бизим динимизлә налајиг рәфтар едибләр", икинчиси исә онлары миннәтдарлыгга хатырлајыр вә дөјир ки, "чар Вахтанг ермәниләрин һимајәчиси вә мүдафиәчиси иди, онлары дүшмәнләрдән азад едиб, онлара гајгы кәстәрир вә горујурду".

Вахтангын ермәниләрә бүтүн бу јахшылылары өз халгынын көмөји вә јардымы илә етдијини демәжә еһтијач јохдур, јохса, о, төк нә едә биләрди?!

Чәнаб Езов гаршылыглы сурәтдә бу ики бир-бирилә дүз кәлмәјән дәлиллә нечә рәфтар едиб? Бу һалда өсл алим кими ики шејдән бирини едәрди, ја һөддиндән артыг еһтијатла һәрәкәт стмәк истәсәјди, онлардан һеч биринә инанмазды, ја да ки, биринә истинад етсәјди, онда башгасыны да шаһид кәтирәрди.

Чәнаб Езов исә лазым олан кими һәрәкәт етмәјиб. О, күрчү гејбәтчисини данышмага, онлары тө"рисләјәни исә сусмага мөчбур едиб. Онун бу һәрәкәтини нечә адландыраг, билмирик, лакин бир шеј ајдындыр ки, диплом алим һазырламадыгы кими, еба да раһиб һазырламыр вә "балгабагы тахчада лап јухары јерә гојсан да, о, бұлур олмајачаг".

Һәр шеј беләдир, лакин, күман едирик ки, өкәр биз буну сорушсаг, јерсиз олмаз: фәрз едөк ки, күрчүләр Езовун дедији кими тамамилә хәбис халгдыр. Лакин "Бөјүк Пјотрун ермәни халгы илә өләгәләрә һаггында" сөһбәт кәдән јердә күрчүләрин

¹ Бах: Минасын 1722-чи ил 9 декабр тарихли мөктубу.

хәбислијинин нә дөхли вар?¹ Күрчүләрин хәбислији вә бу "әлагәләр" арасында үмуми нә вар? Күрчүләрин хәбислији һаггында рәвәјәти чәнаб Езов нә идә гарышдырыб? Нә үчүн бу Езова лазым олуб? Ајдын мәсәләдир, бәлкә, она көрә ки, тәлә бир дә ону белә фүрсәтлә мұқәфатландырмајачаг, севимли күрчү гардашларыны тәһгир етмәјәчәк. Нечә дә ширник-ләнмәјәсән вә ермәниләр үчүн мүгәддәс гочаглыгы баша чатдырмагын белә хошбәхт фүрсәтини өлдән верәсән?!

Әкәр бүтүн бунлар белә дејилсә, онда һәлә башга бир гәрибә вәзијјәти - чәнаб Езовун "Бәјүк Пјотрун ермәни халгы илә әлагәләри" адландырдыгы китабында һәм чар Ираклини тәһгир етмәсини, һәм дә вәтәндаш Тотлебенин һәрәкәтләри һаггында нагыл данышмасыны һансы сәбәб вә мәнтиглә изаһ етмәк олар. Бура үмуми нә вар? Бәјүк Пјотр, Иракли вә вәтәндаш Тотлебен арасында һансы әлагә вар? Иш ондадыр ки, чәнаб Езов башы чыкмајан јерә башыны сохур. Ондан сорушмаг лазымдыр ки, нә үчүн о, Бәјүк Јекатерина дөврүнүн шәхсијјәтини "Бәјүк Пјотрун ермәни халгы илә әлагәләри һаггында" өсәринә јапышдырыб? Әкәр јенә дә елә һәмин "Ач тојуг јухусунда дары көрәр" зәрб-мәсәлини хатырласаг, буну чох асан изаһ етмәк олар. Чәнаб Езов үчүн күрчү јалныз һөдәфдир, чүнки буна имкан вериләрсә, күрчүјә гара јахмаг үчүн, о, өзүнү нечә сахласын? Бу мәсәдлә Тотлебен чәнаб Езов үчүн кәзәл вә мұнасиб шәхсијјәтдир вә Ираклинин хатырлаң-масынын өзү бизим бу мөшһур чар һаггында да налајиг фикир сәјләмәк имканы верир.

Һамыја мө'лумдур ки, Бәјүк Јекатерина түркләрлә воруш-мага башлајанда Ираклијә вә Имеретин чары Соломона, онлар да түркләрә һүчум еләсәләр, пул вә гошунла көмәк едәчәјини вә'д етмишди. Чарлар өз разылыгларыны севинчлә билдир-мишдиләр вә Јекатерина Күрчүстана пул вә кенерал Тотле-бенин башчылыгы илә 4000 нәфәрлик гошун кәндәрмишди. Тотлебен пул вә гошунла кәлмиш вә императричәнин әмри илә күрчүләрлә бирликдә һәрәкәт етмәк әвезинә, түркләр үзәриндә гөләбә шәрәфинин јалныз өз адына јазылмасы үчүн онлардан ајрылмышды. О, бир чох фитнә-фәсадла мөшгул олмуш, һәм Иракли, һәм дә Соломонла онларын ләјәгәтинә тохунан әдәбсизликлә рәфтар еләмәјә башламышды. Сонра императричәнин нәзәриндә өзүнә һагг газандырмаг үчүн дејүшдән бир күн өввәл Ираклини дејүшә јолламыш, истәр Ираклинин өзүнү, истәрсә дә онун бүтүн халгыны биабыр едәрәк Јекатеринаја јалан мө'лумат вермишди.

¹ Минас Пәрвазјансын 1722-чи ил 12 декабр тарихли мөктубу.

Бу Тотлебен нечә адам иди, о өзүнү нечә апарырды, бәјүкдән кичијә һамыны нечә чапыб-талајырды, күрчү чарлары илә нечә кобуд рәфтар едирди, өз чибини нечә долдуурду вә она е'тибар едилмиш гошуну ач-сусуз вә палтарсыз гојараг нечә сахлајырды. Јазыковун вә Лвовун Русијаја кәндәрдикләри рәсми мө'луматлары охусаг, буну ајдын шәкилдә көрмәк олар. Буна көрә Тотлебени Күрчүстандан кери чагырмышдылар вә онун јеринә кенерал Сухотини тә'јин етмишдиләр. Кенерал Сухотин Тотлебенин һәрәкәтләрини вә әмәлләрини им-ператричәјә елә бу чүр дә чатдырмышды. Тотлебенин нечә адам олдугу һәм дә ондан көрүнүр ки, о, пис вә әхлагсыз давранышына көрә өз вәтәниндән - Алманијадан говулмушду. Лакин һансы јолларласа императричә Јелизавета Петровнадан јалвар-јахарла ишә көтүрүлмәјә мүвәффәг олмуш, она кенерал-мајор вә корпус командири рүтбәси верилмишди: Тотлебенә һөвалә едилмиш корпусун забитләри онун сатгынлыгыны вә хәјәнәткарлыгыны биләрәк тутуб һөкүмәтә тәһвил вермиш-диләр.

Рус һөкүмәти ону мөһкәмәјә вермишди. Мөһкәмәнин гәрары илә Тотлебен сатгын вә хәјәнәткар һесаб олунараг өлүм чөзәсына мөһкум едилмишди. Лакин бу чөзә онун тәһлүкәли чани кими Русијадан сүркүн едилмәси илә өвәз олунамушду вә о, нә вахтса Русијаја кәлсәјди, һәр кәсин ону өлдүрмәк һүгугу вар иди.

Беләликлә, 1763-чү илдә Тотлебен сүркүн едилди. Дүз алты ил Русијадан кәнардә сәрсәри һәјат кечирди вә нәһәјәт, Бәјүк Јекатерина тәрәфиндән јалвар-јахарла багышланыл-масына мүвәффәг олду. Императричә Тотлебенин кечмишинин тәгсириндән кечди вә Гафгаза кәдән гошуну она тапшырды.

Бахын көрүн, о вахткы Күрчүстанын нечә бир адамла әлагәси олуб!

Рус рәсми сөнәдләринә көрә, бу, өн алчаг, вичдансыз адамы рүшвәтхор, сојгунчу, сатгын, јаланчы вә чуғулчу шаһид кими чәнаб Езов күрчүләри јенидән мурдарлыгла лөкөләмәк үчүн нүмунә көтирир. Тотлебенин күрчүләр һаггында нә јаздыгыны чәнаб Езов бизә белә нагыл едир: "Онлар, күрчүләр һижләр-көрлик вә јалтаглыгла өзләрини һәр јерә сохурлар, тамаһ-кардырлар, өз мөнфәәтләрини күдүрләр, гүсурлары олдугча чохдур вә һәр чүр ләјәгәтдән ашагыда дурурлар. Көрүнүр ки,

горхаг төбиети олан күрчүлөрдөн гочаглыг вө иш төлөб етмөк олмаз".¹ Чөнаб Езов жалныз елө буну истөйирди, жохса, төкрар едирик, биринчиси, сөһбөт Бөйүк Пјотрун ермөни халгы илө өлагөлөрүндө кедөн вахт Тотлебенин бу дөлили нөжө лазымдыр вө икинчиси дө Тотлебен нө мөһтөрөм вө с"тибарлы адамдыр ки, жохламадан вө арашдырмадан онун бу дөлилине инанасан?! Нөр бир намуслу адам нөинки белө шаһидө истинад етмөкдө өзүнү шөрөфсиз һесаб едөрди, һөтта үст-башыны буламаг горхусундан онунла мүнасибөтдө олмагы да өзүнө сјиб билөрди. Ајдындыр ки, чөнаб Езов бу һалда "мөрд адамдыр".

VII

Тотлебенин дили илө чөнаб Езовун бизө охуругу "мөд-һијјө"дөн сонра чар Иракли вө онун мүасири Күрчүстан һаггында Езовун өзүнүн һагылыны динлөжөк. Мө"лумдур ки, Иракли Русиянын Күрчүстаны өз һимајөсинө көтүрмөси һаггында Петербургла данышыгыр апарырды. Чөнаб Езов бу барөдө нечө һогга чыхарыб? О, өз охучуларына белө дејир: "Иракли 1782-чи илдө јенидөн Петербурга Ә"лаһөзрөтин адына мөктүб көндөрмишди. Бу мөктүбда рус дөвлөтинин Күрчүстаны өз али һакимијјетинө гөбул етмөсини хаһиш едирди. Иракли ону нөсилликчө чар төсдиг елөмөји, Күрчүстанда католикосун, јахуд руһанилөрин башчысынын рүтбөсини сахламагы, дүшмөңлөрдөн мүдафиө үчүн вө Күрчүстандан ајрылан өјалөтлөрин истиласы үчүн лазым олан 4000 нөфөрлик рус гошуну көндөрмөји вө нөһајөт, гошун сахламаг үчүн ону пулла тө"мин етмөји хаһиш етмишди".

Чөнаб Езов өзүндөн өлаве едир: "Белөликлө, рус сарајына өзүнө жох, Ирана мөхсус олан шејлөри төклиф едирди, өзүндө сахламаг игтидарында олмадыгы Күрчүстан үзөриндө али һакимијјөт төклиф едирди вө буна көрө дө Иранда малик олмадыгы чар шөрөфи истөйирди."

Бүтүн бунлара изаһат вермөк артыгдыр. Бурда жалныз онун бүтүн маһијјөтини бүрүјөн һансыса гөрибө арзуја мүбтөла олмуш иясанын һөр чүр һөдди кечөн өзбашыналыгына дигтөт јетирмөк лазымдыр. Чөнаб Езовун фикринчө, о вахтын Күрчүстаны Иран шаһлыгынын бир приставлыгы иди, чар Иракли исө пристав кими иди!

Чөнаб Езовун мүлаһизөлөринин өгли өлагөсини вө мөнтиги ардычыллыгыны излөјин вө сизин көзүңүз гаршысына гөрибө бир мөңзөрө көлөчөк. О, өввөлчө дејир: "Чар Иракли Русияја өзүнө мөхсус олмајан шејлөри, сахламаг игтидарында олмадыгы шејлөри төклиф едирди!" Демөли, онун вахтында бу саһиблик һүгугу вар иди, өкөр олмасајды, "олмајан шеји сахламаг игтидарында олмадыгы"ны төсдиг етмөјин мө'насы жохдур.

Бүтүн бунлары мүгајисө един. Ајдын олачаг ки, чөнаб Езов башгасынын инкар етдији шеји сүбүт едир.

Бир дө она дигтөт јетирин ки, чөнаб Езов бир вахтлар Иранын өзүнү горхуја салан Күрчүстанын мүтлөгијјөтө өсасланан чарыны, чар Ираклини өлө салыр. Куја, о, "өзүнө мөхсус олмајан шејлөри Русияја вериб". Көңчөни вө Гарабагы Русияја вө'д едөн вө верөн өз раһиб Минаса исө демөк олар ки, бөјүк шөрөфлө һөрмөт кестөрир. Белө чыхыр ки, Күрчүстан чар Ираклијө мөхсус олмајыб, раһиб Минас исө чөнаб алим Езовун хөтринө дөјмөсин, о вахт һеч дө бу бөдһам раһиб Минасын жох, Иран ханларынын һөкмранлыгы алтында олан Көңчөнин вө Гарабагын талөјини һөлл едө билөр.

Күрчү зөрб-мөсөлиндө дејилир: "Тојуг да дојунча су ичиб көзүнү аллаһа дикир".

Өкөр чар Иракли "она мөхсус олмајан шејлөри верибсө", демөли, бунлар онун вариси вө оглу Кеоркијө мөхсус ола билмөзди. Онда нечө олмушду ки, Русия чар Ираклинин өзүнүн бу варисиндөн Күрчүстаны гөбул етмиш вө онунла мүгавилө бағламышды?! Неч олмаса, мөһз, бу шөраит чөнаб Езову тутуб сахламалы вө башына ағыл гојмалыјды! Өкөр Күрчүстан чарлыг олмасајды, өкөр онун һөкмдарлары чар адланмасајдылар, онда үмумрусия императору гејри-мөһдуд титулда олмазды, јери көлмишкөн дејөк ки, "күрчү чары" титулу да олмазды. Демөли, Күрчүстанын чарлыг, онун һөкмдарынын исө чар адландырылмасы һансыса бир ујдурма жох, фактдыр.

Чөнаб Езов өзүнүн һөрис арзусуна башысојуглугла ујма-сајды, онун үмумрусия императору титулунун дүзкүнлүјүнө гөсд етмөји лазымынча дүшүнмөдөн өзүнө рөва көрдүјүнү дө фикирлөшмөздик. О, сөзлөринин мө'насына һеч олмаса, бир гөдөр дигтөт јетирсөјди, "дилим мөни нечө дө фәлакөтө дүчар етди" дејөрөк горхудан өсөрди. Лакин гој бизим бу сөзлөри-миздөн о өсмөсин. Рус ганунларында дүшкүнлүјө мүбтөла олан адамын һөрөкөтлөринө күзөшт етмөк үчүн чохла сөбөб вар. Лакин фөрс едөк ки, һөгигөтөн дө, нө Күрчүстан чарлыг олуб, нө дө онун һөкмдарларынын чар ады олуб. Фөрс едөк ки,

¹ Бах: Езовун "Бөйүк Пјотрун ермөни халгы илө өлагөлөри" китабы. XII фөсил, сөһ.15

Күрчүстан нө чар Ираклија, нө дө Кеоркија мөхсус олмайб. Белө олан һалда Русија Күрчүстаны өз һимајасинә бөс кимдөн гөбул едиб? Чөнаб Езовдан бу һагда сорушсан, јегин, мө'лум олар ки, Күрчүстаны Русијаја, дејесөн, ермөни архијепископу Иосиф Аргутински-Долгоруки всриб. Әлбөттө, о, буну ачыг-ашкар демир, анчаг Езовун китабыны охусаныз, сиз дө бу һетичөјө көлөчөксиниз.

Чөнаб Езовун һөмин кизли фикри бу факт өтрафында үч-дөрд сөһифөдө слө бичликлө доланыр, сөтирлөр арасында елө усталыгла јеридилир ки, сиз бслө көзлөнилмөз бир һөтичөјө көлирсиниз: јухарыда ады чөкилөн архијепископ Иосиф бөјүк сө'ј көстөрмиш, Ага Мөһөммөд хана табе олмага һазырлашан чар Ираклини русларын көмөк сдөчөклөри илө архајын едөрөк бу ишдөн чөкиндирмиш, Русија төрөфиндөн һеч бир хөтөр тохунмајачагына анд-аманла инандырараг рус гошунларына көмөк етмөк үчүн онлары дилө тутмушду. Бир сөзлө, бу мө'нада нө едилмишдисө, бунда јалһыз архијепископ Иосиф Аргутинскинин өли варды!

Күрчүстанын Русијаја бирлөлөс һаггында манифест е'лан едилөндө император Павел өз тәзө тәбөөлөрини орденлөрлө, графлыг вө баронлуг рүтбөлөри илө төлтиф етмөк истөјөрөк бу адамларын адларынын сјаһысыны она көтирмөји Кноррингө тапшырмышды. Кенерал Лазарев бу ишө көрө она суал верөн Кноррингө белө чаваб вермишди: "Хач орденинө көлдикдө, мөним фикримчө, кнјазлар Игнати Туманов, Дарчи Бебутов вө Соломон Аргутински-Долгоруки бу мұкафата һаһыдан чох лајигдирлөр. Бүтүн јерли задөканлар бизим ашагы рүтбөли көндлилөрдөн һеч дө јахшы дејиллөр. Бөс кими граф вө барон едесөн? Буна һөм дө өләвө етмөк лазымдыр ки, бө'зи аилөлөрдө гардашларын бири бизө сөдагөтдидир, о бири исө гнјамчыларын сырасындадыр. Онлардан һеч бири сарајда хидмөт едө билмир, чүнки онларын һеч бири төһсил алмамышдыр. Јерли шаһзадөни садө көндлидөн ајырмаг чөтиндир".

Кнорринг вө Лазарев мұкафата 17 һөфөр адам төгдим етмишдилөр. Күрчүлөрдөн кнјаз Соломон Авалишвили, Сурам мурову (һакими) кнјаз Јевксни Абашидзе, кнјаз Кеорки Амилахвари, сөрдар (сөркөрдө), кнјаз Иван Орбелиани, сөрдар, кнјаз Кеорки Сисиашвили, сахлт-хусеси вө ешикагасы (һоф-маршал, чаричө Марија дөврүндө тапшырыг вермөк үчүн мө'мур), кнјаз Александр Макашвили, Мдиван бөји (һакими), кнјаз Сулхан Туманов, кнјаз Шанше Еристов, ешикагасы Александр Чавчавадзе, һиносминд митрополити Михаил, Бодбијск митрополити Иоанн, архимандрит Јефимија онларын

арасында иди. Кнорринг өләвө сдиб дејир: "Мұкафата лајиг һөлө чох адам вар, лакин һаһыдан чох, куја, онлар Русијаја сө'ј вө сөдагөт көстөриблөр."

Езовун бу лајигли мұкафатлары нечө јаддан чыхардыгыны, 17 һөфөр күрчүнү үчө сндирдијини вө бунлары да ермөни елөдијини, һөм дө бунунла бөрабөр, "куја, јерли шаһзадөни садө көндлидөн фөрглөндирмөк чөтиндир" дејөрөк фүрсети өлдөн бурахмадыгыны будур, көрүрсүнүз.

Бах, ермөни алимлији елө бундан да ибарөтдир. Ермөни китабсөвөри тарихи фактларла "нө гөдөр тө'рифөлајиг" рөфтар едирсө, өз сөзүнү, куја, тарихи дәлиллөрини сүбүт едөндө дө о гөдөр утанмазлыгла һөрөкөт едир. Онун елө бу чүр фырылдагыны бизим "Моамбе" журналь да ифша едир. "Чөнаб Езовун һөјасызлыгы вө азгынлыгы көр нө дөрөчөдө бөјүкдүр ки, о, бизө дејир: бу мө'луматлары мөн, куја, археоложи актлардан көтүрмүшөм, филан, филан нөмрөлөрө, јө'ни, 529, 530, 531 вө 532-чи нөмрөлөрө бахын." Бу актларын биринчи чилдини ачырыг, он дөфө далбадал охујуруг. Чөнаб Езовун дедиклөрини тапа билмирик. Сонра "Моамбе" давам едиб јазыр: "Чөнаб Езов бөс һардан билир ки, јалһыз ермөнилөр мұкафата лајиг олублир вө шаһзадөлөр көндлијө охшајырлар? Јалһыз сиз Езовун "Күрчүстанын Күрчүстан олмамасы, анчаг гөдим Ермөнистан олмасы" фикрини јада саланда бу тапмачанын чавабыны тапа билөрсиниз".

Бу алдадычы вө лө'нөтө көлмиш дүшкүнлүк елм ады алтында пөрдөлөнөн чөнаб Езову јолундан аздырыр вө ону чөрөнлөмөјө мөчбур едир. Һөм дө фикри һара јөнөлтмөји, бизимлө нечө рөфтар етдиклөрини, мөшһур ермөни дөстөсинин вө ондан илһам алан ермөни алимлөринин, философларынын, Деллинкерлөрин, Гиасинтлөрин вө профессорларын күрчүлөри инадла вө ардычыллыгла сөјдүклөрини көрмөк үчүн бизим дедијимиз сөзлөр кифајөтдир. Өз бөјүклүклөри һаггында алөмө чар чөкмөк, бизө исө бөһтан атмаг үчүн онлар лөјагөтсиз, чиркин силаһдан јапышараг нөлөрө өл атырлар вө ермөнилөрин өзлөриндө бизө гаршы кин вө һифрөт јаратмаг үчүн дөридөн-габыгдан чыхырлар. Бунунла белө, өзлөри исө гыш-гырыб алөмө чар чөкирлөр ки, XIX јүзилликдө, бу мөдөни өсрдө бир халгы башга халгын үзөринө галдырмаг вө с. лөпөсини гурд јөмиш гозун гызыла тутулмуш габыгыны хатырладан бу чүр төмтөраглы ибарөлөр исө һөјасыз һөрөкөт-лөрдир.

Бундан белө чыхыр ки, бизи мөзөммөт едөн вө көзүмчых-дыја салан онлар өзлөридир, онлар төрөфиндөн галаја салын-

мышыг. Биз исә ја сусуруг, ја да ки, мұдафиә олуңуруг. Белә чыбыр ки, кимисә киминсә үзәринә галдырмаг, һүчүм стмәк лазымдыр, мұдафиә олунмаг, зәрбәләри дөф стмәк исә јахшы дежил. Гој онлар белә фәлсәфә илә көрпә ушаглары алдатсынлар, сағлам вә јашлы адамларын исә агзыны јума билмирләр, инсанда мүгәддәс шәхси ләјагәт һиссини бога билмирләр. Инсан үчүн ән гијмәтли сәрвәт онун шәхсијјәтидир вә өкәр шәхсијјәти сәјән, тәһгир сдән адамы намуслу бир адам нәчиб гәзәб һисси илә мезәммәт етсә, һеч кәс тәәччүбләнмәз. Сәһбәт јахын бир адамын әзаб-әзијјәтиндән кедәндә зијалылыг нәчиб адама ипәк јумшагылыгы кәтирир вә о, өзүнүн шәхси ләјагәтини мұдафиә сдәндә она дөјүлмүш дөмир мөһкәмлији верир. Биринчи һалда јумшагылыг јахшы чөһәтдир, икинчи һалда исә горхагылыг вә чәсарәтсизликдир. Биринчи һалда мөһкәмлик залымлыгыдыр, икинчи һалда исә јахшы чөһәтдир.

VIII

Ермәни савадлы китабсәвәрләринин нә үчүн белә һоғга-базлыг етдикләрини аңламағ асандыр. Бә"зи рус јазычыларынын да тарихи дәлилләрдән нә үчүн белә истифаде етдикләри бизи јалныз тәәччүбләндирир. Ермәниләрин физики чөһәтдән мөһкәм вә гүввәтли олмасыны, көмөк әлдә етмәсини вә кәләчәјин онлара мөхсүс олмасыны сүбүт етмәк үчүн руслар тарихи дәлилләр кәтирирләр вә бунунла ермәниләрин һәмнин кәјфијјәтләринин данылмазлыгыны һамыја сүбүт етмәјә чалышырлар. Ермәниләр өзләринин бүтүн бу кәјфијјәтләрини, куја, өз тарихләри илә сүбүт едибләр вә бу габилијјәтли, зәһмәткеш, физики чөһәтдән күчлү халга көмөк әлини узатмамагда, она имкан вермәмәкдә вә онун инкишафыны ләнкитмәкдә, куја, биз кобуд сәһвә јол веририк.

Һеч бир дөвләт нә гәдәр кичик олса да, өз тәркибинә дахил олан өзкә бир халгын инкишафыны кечикдирәркән нә фајда, нә дә һөрмәт газанмадыгыны дәмәјә сһтијач јохдур. Дүнјада елә бир халг јохдур ки, о, јалныз азачыг мөдәнидирсә, һеч олмаса бир тарихи олмасын вә о, нә гәдәр бөјүк вә гүдрәтли олса да, ону өз тәркибинә дахил сдән дөвләтсә фајдасы олмасын. Әбәс јерә демирләр: "Әкилмиш вә гәбул олунмуш шеји тапдалама, чалыш ки, о, инкишаф етсин." Истәр ајры-ајры шәхсләрин, истәрсә дә бүтөв бир халгын шәхси габилијјәти вә јахшы кәјфијјәтләри нә гәдәр чох олса да, онлары өзкәләринин һесабына артырсанса да, јснә дә агырлыг тәшкил сдәчөк. Она көрә истәр ајры-ајры шәхсијјәтләрин, истәрсә дә бүтөв бир

халгын габилијјәтинин инкишаф етмәсинә имкан вермәмәк бөјүк кунәһдыр. Бир адамын јахшы чөһәтләрини вә хидмәтләрини башгасынын адына јазмағ, әсл зәһмәткәши кәлкәдә гојмағ, өзкә әмәјиндән истифаде сдәнләри габага чөкмәк, ону көјләрә галдырмағ аз кунәһ дежил. Һәр кәсин јалныз шәхси хидмәтләри варса, о, бунунла фәхр еләмәлидир.

Тәәссүф ки, "Петербургские Ведомости" дә "Дашлар да фәрјад едир" башлыгы алтында фелјетон дәрч етирән чәнаб Владимир Голмстрем белә һәрәкәт етмир. Дүздүр, бу, Русијада мөзлум халглары һәмишә мұдафиә сдән гәзәтләрдән биридир. Миллијјәтиндән асылы олмајараг сағлам фикирли вә инсафлы адамын онун мөсләкине там һөрмәтлә јанашмамасы мүмкүн дежил. Бу гәзәт өз ләјагәтини кәстәрир, зәифләрин мұдафиәсинә галхыр, јорулмадан мүрачиәт едәрәк дејир ки, куја, дөвләт нә гәдәр бөјүк вә өзәмәтли олса да, онун күчү өз дахилиндә јашајан халгларын ејнилијјинә јох, һәмрә'лијјинә әсасланмалыдыр. Она көрә дә дөвләтин бүтөвлүјүнүн гурулдугу вә үзәриндә дајандыгы ссментни јалныз мөһәббәт вә һуманист рефтар тәшкил едир. Һәр кәсә--кичијә дә, бөјүјә дә сәрбәстлик верилмәлидир вә һәр кәс Аллаһын она вердији габилијјәтлә, күчлә, истә'дадла дөвләтә хидмәт етмәлидир. Дүнјада елә бир адам јохдур ки, о, дөвләт һөјаты үчүн јарарлы олан һәр һансы бир габилијјәтә, јахуд истә'дада малик олмасын. Она көрә дә утанмајын, һәр бир кәсә сәрбәстлик верин, инкишаф етмәјә, өз габилијјәтини, өз хәјрхәһ кәјфијјәтләрини инкишаф етирмәјә имкан верин.

Чәнаб Голмстрем өз мөгаләсинин әввәлиндә, мөһз, буну тәблиг едир вә ким елә вәһши вә кобуд олар ки, она мөһәббәтлә вә севинчлә әл узатмасын вә әмәл едилмиш һәгигәт вә инсанпәрвәрлик кими, онун сөзләри үрәјиндә дәрин из бурахмасын.

Чәнаб Голмстрем дејир: Һәссас вә тәдбирли адамлар артыг чохдан гаршыларына мәсәлә гојублар: "Биз Шәргә нә илә кедирик? Чәваб һеч дә јахшы алынмајыб..." Лакин мадди һөјатын кәстәрилмәси нөгтәји-нөзәриндән, дәмәли, заһири мөдәнијјәт әләти илә биз чох аз тә"мин олунмушуг вә һәлә техники мәсәләләримизин әксәријјәтиндән баш чыхармамышыг. Лакин биз рус халгыны чох чәкишмөдән сағ-саламат чыхаран мә"нәви гүввәләрин чохлуғуна миннәтдар олмалыыг. Бөјүк Пјотрун дөврүндә, бу чошгун даһинин өзүнүн дүшмәнә етији зүлмүнүн милли характерин мөһкәмлијјинин зәифләмәсинә вә халг гүввәләринин азалмасына кәтириб чыхармасындан горхмадыгы бир вахтда, јери кәлмишкән дејәк ки, бу, елә иди. Бу

чөһөтдөн рус торпагы о вахт ел дөјмөмиш бир мөмлөкөт, јатмыш бир шир иди. Инди исә слә дејил. Заман дөјишиб, халгын мө"нөви гүввөлөрини горуамаг лазым келир. Онлары рус һөјатында өгли, мө"нөви вә физики чөһөтдөн даһа мөһкөм сахлајараг артырмага чөһд кестөрмөк лазымдыр, чүнки е"тираф етмөк ачы олса да, Узгаг Шөргдө мө"нөви гүввөлөр еһтијаты о гөдөр дө чох дејил.

Һеч бир халгла белә өдалетсиз рәфтар етмөјиблөр, куја, ермөнилөрә олдуғу кими, она белә бөһтан атмајыблар. Ермөни мөсөлөсиндө һәгигәти тапмаг үчүн өз нөзөрлөримизи узгаг кечмишө, һөлө, куја, "сијаси мүдриклији" дөрк етмөјө вә онун төрөфиндөн өз елми бахышларыны корламага мачал тапмајан археологларә, алимлөрә вә сөјјаһларә јөнөлтмөк лазымдыр. Лазыми дөрөчөдө чөлб едилмөмиш чөнаб Голмстрем дејир: "Дашлар да фөјрад едир". Арарат јайласы һудудларына вә она јахын јерлөрә, Ван көлү, Урмија көлү, Әрзрум өтрафына, нөһајөт, Ирөван губернијасына вә Гарс вилајөтинө сөпөлөнмиш дашлар.

"Дашлар исә һеч вахт јалан данышмыр".

Доғрудур, дашлар јалан данышмыр, лакин е"тираф едирик ки, "јахшы һекајөтчијө јахшы да динлөјичи лазымдыр". Дашларын јанында пис динлөјичилөрин олдуғуну ашағда көрөчөјик. Елә һөмин чөнаб Голмстрем мө'јус һалда дејир: "Ғајалардакы јазылар аловлу һөрфлөрлө Ассирија вә Бабиллистанын гөдимлији һаггында рөвајөт данышырлар".

Көрүн, чөнаб Голмстрем сонра нө дејир: "Бу јерлөри 1893-чү илдө кезиб-долашан бизим асуришүнас-археолог Николски мүһүм көшфлөр етмишдир. Һөмин јерлөрдө тапылмыш михи јазылар хүсуси бир дилдө јазылмыш вә Дөчлө вә Фөрат чајларынын јухарыларында, Ван, Урмија, Көјчө көллөринин өтрафларында јашајан чохла тајфа һаггында һекајөт сөјлөјир. Ерамыздан өввөл XI-X өсрлөрин Ассирија абидөлөриндө бу тајфа "наири" адланырды. IX өсрин икинчи јарысында бир дөвлөт дахилиндө олан вахт исә Урарту өлкөси кими онун адыны чөкмөјө башламышдылар. "Арарат" јөһуди исми дө бурдан өмөлө келмишдир. Бу адлар исә бир-биринө тамамилө охшардыр. Һөмин Урарту чарлығынын мөркөзи өввөлчө Ирөван овалыгында олмуш, сонра стратежи мүлаһизөлөрә көрө чөнуба, Ван көлүнүн шөрг саһиллөринө көчүрүлмүшдү. Урарту чарларынын өлкөси өз мөдөнијөтини Ассирија - Бабиллистандан өхз етмиш, лакин дүнја дөвлөти ролуну Ассирија чарларындан дөфөлөрлө уғурлу шөкилдө иддиә етмишдир. Ассирија чары III Тиглат Паласар дөврүндө, VIII өсрин биринчи јарысында

мүбаризөдө үстүнлүк Урарту төрөфиндө олмушду. Ассирија падшаһлығынын бүтүн шимал һиссөси вә гисмөн гөрг һиссөси урартулуларын өлине кечмишди. Мүбаризө кетдикчө зөифлөмишди вә слә ола билөрди ки, урартулулар бүтүн о вахткы дүнја үзөриндө агалыгы өлө кечирө вә үмумдүнја тарихинө башга истигамөт верө билөрдилөр. Лакин идарөетмөнин дөјишилмөси вә гүввөлөрин кезлөнилмөз дөрөчөдө артмасы Ассиријаны хилас елөмишди. Онун дүшмөнлөри мөғлуб олмушдулар. Урарту чары Урса бүтүн шималы вә гисмөн гөргби Ассиријаја гаршы үсјана галдырмыш, лакин мөғлуб едилмишди".

Бүтүн бунлардан башга, чөнаб Николскинин сөзлөринө көрө, куја, јазылар шөһөрлөрин, сарајларын јаранмасы, каналларын чөкилмөси вә саир һаггында сөһбөт ачараг Урарту мөдөнијөти һаггында рөвајөт сөјлөјир.

Ғөдим јазылар ја Ассирија, ја да Урарту чарларынын өмри илө үстүнлүјүн ким төрөфиндө олмасындан асылы оларәг һөкк едилдирди. Бу гөдим мадди-мөдөнијөт абидөлөри ики мөншөнин - вөһши вә даһа инсанпөрвөр мөншөнин мүбаризөсинин излөрини сахлајыр. Биринчи мөншө Ассиријаны, икинчиси исә Урартуну кестөрир...

Елә һөмин чөнаб Голмстрем дејир: "Урартулулар, биринчиси, өз тө'сири илө шималдан ассиријалыларын - гөргбө вә чөнуба, Суријаја, Фөлөстинө, Мисирө вә үмумијөтлө, шимал-гөргбө вөһши чөһөтлөри олан бир халгын һөрөкөтинө мане олмагла о вахткы бүтүн дүнја мөдөнијөтинө, дөмөли, бүтүн бөшөријөтө бөјүк хидмөт кестөрмишлөр. Икинчиси, урартулуларын дүнјаја кестөрдиклөри о бири мүһүм хидмөт исә одур ки, онлар бир төрөфдөн скифлөрә вә башга шимал вөһшилөринө чөнуб-гөргбө мөдөнијөтини тапдаламага имкан вермир, Гағгаз төрөфдөн онларын јолуну көсмир, дикөр төрөфдөн исә көчөри халгларын дининин, ислам наминө мүһарибө дининин јарандыгы чөнуб чөллөринин көчөрилөринин һүчумларынын гаршысыны алырдылар. Чөнаб Голмстремин сөзлөриндөн белә чыхыр ки, урартулулар лап гөдимдөн чохсајлы, өнчүл, јүксөк дөрөчөдө һуманист, өзөмөтли, мөтин, сарсылмаз вә фөдакар бир халг имиш вә десмөк олар ки, бүтүн дүнјанын мүдафиөчиси вә кешикчиси вә аз гала дүнја тарихинин ахыныны дөјишидрөн дөјүшчүлөр олублар.

Бу чүр хидмөтлөри олан милләтин һөлө галыглары галырса, она көмөк өлини нечө узатмајасан, ону ајага галдырмајасан вә бөшөријөтин хошбөхтлији үчүн она јоллар ачмајасан!

Чөнаб Голмстрем һаглыдыр: өкөр онлар һардаса мөвчүдурларса, урартулуларын галыглары илө башга чүр рөфтар

етмөк индики инсанлар төрөфиндөн бөжүк нанкорлугу вә өдалетсизлик оларды. Чөнаб Голмстрем тәсдиг едир ки, бу халгын галыглары инди дө вар, лакин инсанлар онларла өдалетсиз вә нанкорчасына рөфтар едир. Бөдбөхтликдөн, куја, белө мөһкөм, габилијетли, физики чөһөтдөн гүввөтли вә мө'нөви кејфијетләри илә күчлү, чөсур бир халгы мүдафиө етмөмөк вә бүтүн Асијанын хошбөхтлији вә маарифи үчүн мөдөнијетимизин бајрагыны онун өлине вермөмөк күнаһдыр.

Сөн демө, кечмиш Урартунун јерли сакинләри нечө дө јажшы, тө'рифли халг имиш. Инди көлин сорушаг: чөнаб Голмстрем кимин вә нөјин хатиринө о гөдөр чох копа басыр, урартулуларын мөзијетләрини вә хидмөтләрини гејд едөрөк һөддиндөн артыг кими тө'рифләјир? Куја ки, мөншөчө урартулуларын нөсли олан ермөнилөри. Белө бир күрчү зөрб-мөсөли вар: "Дөдөси нечөдирсө, баласы да слөдир". Чөнаб Голмстрем һөм дө дејир ки, урартулулар чалышган, мөтин вө чөсур, бүтүн бөшөријет гаршысында хидмөтләри олан шөһрөт-ли халг олуб, индики ермөнилөр елө һөмин тајфадан төрөјиблөр, онда ајдын олур ки, урартулуларын бүтүн мөзијетләри ирсөн ермөнилөрө кечиб вө онларын тарихи дәлиллөрлө сүбут олунмуш данылмаз хүсусијетләрини төшкил едир. Белөликлө, куја, ермөнилөр өзләринин мө'нөви вө физики мөһкөмлијини вө күчүнү тарихөн сүбут едиблөр вө она көрө дө, һөтта башгалары һөлө вөһши олан бир вахта инсанпөрвөр, физики чөһөтдөн саглан олан белө күчлү, өзүнү һөлө чох гөдим заманлардан белө шөһрөтли кестөрөн халга инкишаф јолунда һөрөкатда көмөк етмөк, јардым етмөк лазымдыр.

Лакин бу чүр күлүнч тарихин бу ишдөн хөбөри олмајан чөнаб Голмстремин аловландырдыгы авамлыгын нетичеси олдугуну төсөвүрө көтирө билмөзсиниз. Чөнаб Езов вө чөнаб К⁰ урартулулар ады алтында һансы халгын Авропа ирси олдугунун гөбул едилдијини билсөјдилөр, урартулулар һаггында белө тө'рифли фикир сөјлөмөјө чөнаб Голмстремө имкаң вермөк өвөзинө, онун өлини кесөрдилөр.

Төсөвүрүнүзө көтирин, сөн демө, урартулулар күрчүлөрдир вө бу һалда чөнаб Голмстрем ермөнилөрө достунун алына гонан вө ону һараһат едөн милчөји һүркүдүб гачырмаг истөјөркөн достунун алына дашла вуран сәлөлөһ ајы хидмөтләрини кестөрир.

Чөнаб Голмстрем јалныз ермөнилөри тө'рифлөјиб көјлөрө галдырмагы вө мөдһ етмөји, һөгигөтөн, истөсө дө, һөлө һеч көс онлара белө зөрбө вурмамышды. О, бош-бош данышырды! Чөнаб Голмстрем гаш гајырдыгы јөрдө вуруб көз чыхармышды.

Бөли, чөнаблар, урартулулар күрчүлөрин өчдадлары олублар, күрчү халгыннын өти өтиндөн, ганы ганындан олублар. Гарынгулу адамлар кими өзкөсинин дадлы тикөлөрини гар-малајан вө санки өзүнүн һеч бир шеји јохумуш кими, өзкөсинин өн јажшы палтарыны кејинөн вө өзкөсинин палтарыны кејинмөсө, лүт - үрјан һалда галачагындан горхан һөмин ермөни дөстөси исө бунун өксини дејир. Догрудан да, ермөнилөр шөхси мөзијетлөрдөн гөтијјөн мөһрум олмајыблар.

Урартулуларын күрчүлөр олдугуну демөјө бизим өсасымыз вар. Буну сүбут етмөк үчүн биз инилтиси ермөнилөрдөн өтрү көз јашлары ахытмага вө көдөрлө "Дашлар да фөрјад едир! Дашлар јалан данышмыр!" - дејөн чөнаб Голмстреми гыш-гырмага мөчбур едөн елө һөмин дашлары данышмага мөчбур едөчөјик.

Биз чөнаб Голмстремө елө јериндөчө сүбут едөчөјик ки, о, јалныз дилсиз-агызсыз дашларын дили илә јох, һөтта һөрмөтли вө чанлы бир адамын дили илә дө сөһв данышмага чүр'өт едир. О, чөнаб Николски илә дө белө рөфтар едир. Николски, бөлкө дө, чөнаб Голмстремин дәлилләринө өсасланараг јалныз онун сүбут елөмөјө чалышдыгларыны јох, һөр күн чөнаб ермөни алимләринин хөјалына көлөн нөсө башга шејлөр дө дејир. Төөччүблөнирик ки, бу һөрмөтли рус асуришүнасы, археологу илә елө рус јазычысы да бу чүр налајиг рөфтар етмиш вө бу мөвзу үзрө онун еһтијатлы вө өсаслы фикрини гөсдөн, ја да билмөмөзликдөн төһриф етмиш, һөгигөт һаминө мөшһур ермөни дөстөсинин јаланыны башдан етмөк үчүн онун һөрмөтли адынын көмөји илә дөјишдирмишдир. Көрүнүр ки, чөнаб Голмстрем нөсө төлөјө дүшүб, алдадылыб. Буна көрө дө, еһтимал ки, о, һөрмөтли "Петербургские Ведомости" гөзетини дө алдадыб вө белөликлө дө, бу гөзети фырылдагылда өзүнө шөрик едиб. Әввөллөр дејирдик ки, бу гөзет өз лајагетини кестөрир, зөифләрин мүдафиөчисидир, мөһдуд дәирөдө гаршылыглы јөлверилмөзликлө вахт кечирмир, өксинө, һамыја - кичијө дө, бөјүјө дө һагг газандырыр вө онун бу чүр инсанпөрвөр вө һуманист фөалијетти, үмү-мијетлө, ону јаландан вө деди-годудан горумагы һөр бир вичданлы адамын өһдөсинө бурахыр. Бу чүр мүгөддөс бир ишдө јалан вө ујдурма васитөси илә өз мөгсөдинө чатмаг даһа рүсвајчы вө ијрөнч бир шејдир. "Гулаглары олан ешидир, һөм дө һисс едир". Биз дөриндөн төөссүфлөнирик ки, бу намуслу гөзетө ермөни алимләринин јазыгы көлмөјиб вө ону белө практики мүлаһизө илә алдадыблар: өкөр һијлө баш тутса, чох көзөл, баш тутмаса исө гөзетин јаланыны

тутмаг онларын не ишине галыб?! Вә чәнаб Голмстремә онлар чох да кәдәрләнмәјөчәкләр: Онларын не ишине галыб, төки өзкәсинин әлләри илә башгасынын хәјри үчүн өзүнү ода вурмаг мүмкүн олсун. Ермәни алимләри үчүн башга чүр нечә танынасан. Башгасынын шәхсијјәтини кәзләмәк вә инсанын тәмиз адыны горумаг бу мөгсәд үчүн онлара јарашырмы? Онларын тичарәт етикасы китабында белә гајда гојулмур.

IX

"Дашлар да фәрјад едир! Дашлар јалан данышмыр!" - чәнаб Голмстрем аловлу-аловлу гышгырыр! Әкәр мөзmunун өзүндә там һәгигәт олсајды вә бу ләпәсиз бош гоз габығыны хатырлатмасајды, бу тәсиредичи сөзләр нечә дә учадан дејиләрди, инсан үрәјинин симләриндә онлар исчә јүксәк тонла чинкилдәјәрди. Куја, доғрудан да, һәгигәт угрунда өзәб чөкән вә үрәји јанан чәнаб Голмстрем дөшүнә дөјәрәк инандырмага чалышыр ки, дүнја гаршысында хәјли хидмәтләри олан, лап гәдимләрдән јүксәк мөзијјәтләри вә гәһрәмәнлығлары илә шәһрәтли урартулуларын әти әтиндән, ганы ганындан олан индики ермәниләр узаг кечмишиң тарихи мәлүмәтларына кәрә, онларын гүввәтли фәзики вә мәнәви гүввәләринин варисләридир. Урартулуларын ермәниләшмәси һаггындадашлар фәрјад едир, дашлар исә јалан данышмыр.

Бахаг кәрәк, бу, инди чәнаб Голмстремин хәјалына кәлдији кимиديرми?

Елм адамлары арасында ән гәдим дөврләр тарихинин билчиси һесаб олунан вә бизим әввәлдә адыны чөкдијимиз Франсуа Ленорман миhi јазыларын, хусусән дә, Ассирија-Бабил јазыларынын нүфузлу тәдгигәтчысыдыр. Чәнаб Голмстремин инандырмасына кәрә, ермәниләрин хәјринә фәрјад едән, әлбәттә, елә һәмин миhi јазылары һәмин мөшһур Ленорман дигтәтлә тәдгиг едиб.

Ермәнистанын гәтијјән етнографик термин јох, чографи термин олмасыны вә бу адын илк дөфә Әһәмәниләр дөврүндә, јәни, бизим ерадан әввәл VII јүзиллијин сонларында чөкил-мәсини, мөһз, о да тәсдиг едир. Ассирија јазыларыны, еләчә дә, јерли миhi јазыларыны "Наири", сонралар исә "Урарту" әлкәләринин үмумиләшдирилмиш ады илә, орда јашајан тајфаны исә урартулулар адландырдығлары һәмин јерләрдә о вахт һәлә ермәниләрин, јәни, гајканларын адыны чөкән дә јох иди. Гајканлар, гајослар (ермәниләр) Урартуја ерамыздан

әввәл VI әсрдә кәлибләр, урартулулар һаггында рәвәјәт сөјлөјән миhi јазылар исә даһа әввәлки дөврүн мөһсулудур, чүнки ән сонунчу јазы ерамыздан әввәл IX әсрә аиддир.

Ајдындыр ки, ерамыздан әввәл IX әсрдә јазылмыш миhi јазылар даһа кеч, тәхминән үч әсрдән сонра мөјдана чыхан халг һаггында рәвәјәт даныша билмәз. "Дашлар фәрјад едир", дүз дејилми, чәнаб ермәни алимләри, савадлылары! Фәрјад етмөјә фәрјад едирләр, лакин "гулағынызын гапыларыны онлар үчүн сиз багламысыныз!"

Өз синәләриндә дашлар гәрәсиз вә дүзкүн рәвәјәтләрини әкс етдирән вахты вә һәлә ермәниләрин ады чөкилмөјән бир вахты, һәтта бу IX әсри дә бир кәнара гојаг. Сонралар "Урарту" ады илә танынмыш "Наири" әлкәсинин ады һәлә Ассирија чары Салманасар вә даһа сонралар Тиглат-Паласар дөврүндә (I Салманасар ерамыздан әввәл XIV әсрдә, I Тиглат-Паласар исә XII јүзилликдә чарлығ етмишдиләр) бәзи јазыларда чөкилир.

Бүтүн бунлардан сонра чәнаб Голмстремдән буну сорушмага есасымыз вар, ја јохдур: Бу миhi јазылар, онун дәлил кими кәтирдичи дашлар ермәниләрин јалныз алты-једди јүз, ән азы исә үч јүз илдән сонра урартулуларын јерли сакин олдуғлары вә ермәниләрин кәлишиндән алты-једди әср әввәл ассирија-лыларла мұбаризә апардығлары һәмин әлкәдә пејда олдуғлары вахт һансы мөчүзә илә ермәниләр һаггында рәвәјәт сөјлөјә биләрдиләр? Вә әкәр артыг онларын, урартулуларын үмумдүнја тарихиндә бир хидмәтләри варса, характер мөһкәмлији, мөдәнијјәти илә фәргләнибләрсә, физики вә мәнәви гүввә кәстәрибләрсә, бу һеч дә ермәниләрин шәһрәтләнмәси вә тәрифләниб кәјләрә галдырылмасы үчүн јох, әлбәттә, өз шәһрәтләри намиңә олуб.

Ајдындыр ки, инилтиси, куја, чәнаб Голмстреми јандыран вә онун дедијинә кәрә, мөһшәји IX әсрдән кеч олмајан миhi јазылар ермәниләрин урартулулардан әмәлә кәлмәсинин сүбүту олмалыдыр вә бу һалда ермәни философларынын вә Деллин-кәрләринин ермәниләр һаггында сәһбәт ачдығлары бир вахтда даим раст кәлдијимиз бу чүр елми јүнкүллүк кәрүрүк.

Ленорман дејир: "Филолокија дилчилик адланан чөбрдир, бу өзәмәтли вә јүксәк васитә гәдим етнографијанын бәрпаеди-чисидир". Бу, мөһз, Библијанын "тоғорма" адландырдығы вә Гајосун оғланлары илә һеч бир әлагәси олмајан јерли еһалидир.

Бу, бизә сүбүт едир ки, Ермәнистан адланан әлкәнин јерли еһалиси ерамыздан әввәл VII әсрин сонунга гәдәр күрчүләрин вә бәзи индики Гафгаз халғларынын аид олдуғу гоһум

тајфалардыр.¹ Михи жазыларын, индијө гөдөр "ван" ады илө мө'лум олан жазыларын бөјүк хиссесинин артыг дашларда һөкк олундуғу бир вахтда һөмчинин Иезекиил дө Ермөнистанын јерли өһалисини "тоғорма" адландырыр.

Ленорман лап ајдын сүбут едир ки, урартулулар вө алардулулар синонимдир. Ленормандан башга, онун өзүнүн истинад етдији мөшһур инкилис алими Раулинсон да һөмин шејләри сүбут едир.

Урартулуларын алардулуларла бу чүр охшарлығындан Ленорман өз дәлилләрини белө өсасландырырды ки, урартулуларын дили вө михи жазылар гөтијјөн ермөни јох, аларду дили вө жазылары адландырылмалыдыр. О, сүбут едир ки, нө бу дилин, нө дө бу халгын ермөни дили вө халгы илө һөч бир јахынлығы јохдур. Ленорман өләвө едир: "Раулинсон дејир ки, "аларду", "Араруда"нын садө вариантыдыр, чүнки гөдим фарслар һөм "л", һөм дө "р" һөрфләрини ејни чүр төләффүз едирдилөр. "Араруди"дөн "Арарат"а гөдөр, бурдан да Ассирија жазыларында ады чөкилөн "Урарту"ја гөдөр кичик бир мөсафө вар.

Ленорман буна өләвө едир: "алардулар (иверлөр) бизим јухарыда адыны чөкдијимиз вө Ермөнистанда михи жазыларыны сахлајан, мөһз, һөмин көһнө ирги төмсил едирлөр. Бу ад-синонимләри јадда сахламаг лазымдыр, чүнки бу, ашагыда бизө лазым олачаг".

Ленорман дејир: "Бизим фикримизчө, Ермөнистанда михи жазыларын дили илө (о, чөнаб Голмстремин хатырлатдыгы михи жазылары нөзөрдө тутур) күрчү дилинин чох охшарлығы вар... Көлөчөкдө мөним өсл төдгигатым јаранан вахт бу чүр охшарлығын чохлу төкзибедилмөз дәлилләрини вөрмөји үмид едирөм. Гөлөлик исө сизө исмин һалландырылмасына өсасланан

1 Јөгин ки, Ленорман тушо-пшаво-хевсурлары, сванлары, мингрелләри, лазлары нөзөрдө тутур, чүнки онларын һамысы күрчү халгына мөхсусдур. Биз буну өсаслы сурөтдө дејирик, чүнки Ленорман слө һөмин мөктүбдә сүбут едир ки, "Урарту" халгларынын һамысы бу вө ја дикөр гоһум мөншөнин халгларыдыр вө чүнки о, күрчүлөрүн адыны да, һөгигөтөн, онларын сырасында чөкир. Онда ајдын олур ки, о, башгасына, хүсусон дө, онун дедијинө көрө, уруртулуларла һөч бир үмуми өлагөси олмајан ермөни тајфасына јох, картвели халгына мөхсус олан, мөһз, индики Гафгаз халгларыны нөзөрдө тутур.

гөти сүбуту төгдим едирөм".¹

Бурда Ленорман, һөтта һөр шејдөн шүбһөлөнмөје бөјүк һөвөслө гөлөбө чаланлардан һөр чүр шүбһөлөнмөк һөвөсини өлдүрөн һөјранедичи мисаллар көтирир вө ахырда өләвө едир ки, бөјүк Ежен Бурһуфун төдгигаты Ермөнистанын михи жазыларынын дилинин вө күрчү дилинин ејни олдуғунун сүбутуну күчлөндирир.

Ленорман дејир: "Михи жазыларын дилинин гајкан дили илө гөтијјөн һөч бир, һөтта узаг охшарлығы да јохдур. Бу жазылары позан вө бизим ерадан өввөл алты өср өрзиндө Ермөнистанда һөкмранлыг едөн һөмин халгын нө мөншөчө, нө дө дил чөһөтдөн ермөнилөрлө, гајосларла һөч бир гоһумлуғу јох иди.

"Гајослар Ван жазылары артыг мөвчуд олан вахт, јө'ни, бу жазылары позан, Ниневијанын чох күчлү һөкмдарлары илө (ассуријалыларла) вө Бабилистанла өсрлөр боју фасилөсиз мүһарибөлөр төрөфиндөн зөифлөдилмиш һөмин халг" (Урарту) шимала төрөф, јө'ни, гөдимлөрдө Иверија адландырылан, инди исө Күрчүстан дејилөн һөмин јерлөрө чөкилиб кедөн вахт Ермөнистана көлиблөр".

Белөликлө, Ленорманын јаздыгына көрө, ермөнилөр урартулулары наһаг јерө өз адларына чыхырлар, кечмиш Бөјүк Ермөнистаны наһаг јерө өзләринин чох гөдим вөтөнләри һөсаб едирлөр вө урартулуларын һөр һансы бир гөһрөманлығы вө мөзијјетләри кимөсө ирси јолла кечибсө вө кимсө онларла фөһр едө билирсө, бунлар, демөли, һөч дө ермөнилөр јох, јалһныз күрчүлөрдир.

Ленорманын һөмин төдгигаты үзө чыхан кими бу ермөни китабсөвөрләри үчүн јахшы олмајачаг.

Лазарев институтунун профессору, мөрһум Илја Серебрјакөв өз мөгалөлөринин бириндө јазыр: "Ленорман нөинки ермөнилөрүн вө күрчүлөрүн гоһум мөншө олмасы һаггында һөр чүр фикри арадан галдырды, һөтта өһөмөнилөрө гөдөр Ермөнистанын өз өразисини өлкөдөн көтүрүб һөмишөлик күрчүлөрө чалашдырды. Бу вөзијјет профессор Патканову о гөдөр гөзөблөндирди ки, о, он үч ил сакитлөшө билмөди вө нөһајөт, "јахшы бир шеј ујдуруб тапа билмөјөндө" бөјүк мөһарөтлө өзкөсинин зөһмөтинин мөнимсөди, фактлара јалан изаһат верди вө бунунла күрчү салнамөлөринин өзүнү дө мөһв өтмөк фикринө дүшдү".

1 Унутмајаг ки, бурда Ленорман позулан Урарту михи жазылары һаггында данышыр.

Ермени алиминин бу чүр һәрәкәтинә төөччүблөнмөк мөрһум Серебрјаковун нөжинә лазым иди? Бу әһлагсызлыг төзә дежил, һелә гөдимдөн ермени савадлыларына хас олан чөһөтдир. Биз бу мөгаләдә она чоһлу нүмунә кәтирмишик. Белкә дә, бу мөвзу барәдә данышанда биз күрчүлөри бу чүр узагкөрөнликдә шүбһә алтына аларлар. Инди Ленорман вә Генрих Раулинсон кими шаһидләри динләжәк вә көрөчөжик ки, өзкөсинин малыны дејишдирмөк вә мөнимсәмөк, абидөлөр үзөриндәки јазылары позмаг вә гашыјыб төмизләмөк, башгасынын јерләрини тутмаг вә саир башга хасијјәтләр лап гөдим вахтлардан ермениләрин кәјфијјәти олуб вә лап гөдимдөн дә онлар бу чүр һогтабазлыгла мөшгул олublар.

Ленорман дејир: "Јухарыда мисал кәтирилән фактлар әсасында Генрих Раулинсонун "Урарту дилинин индики гајос дили илә һеч бир һогһумлугу јохдур" сөзләрини демөжә мөчбурам. Фрикијадан кәлмиш гајослар Фрикијадан шөргө доғру узанан јүксөк јерләри төдричөн тутмуш вә бурдан гөдим урартулуларын бир һиссәсини сыхышдырыб чыхармыш, бир һиссәсини исә һөзм әтмиш вә онларын адларыны, с'тигадларыны, дилини, әфсанәләрини өзләрининки илә өвөз әтмишләр."

Өзкә адларыны, дилләрини, әфсанәләрини вә с. өзләрининки илә өвөз әтмөк, сөн демө, лап гөдим заманлардан ермениләрин ади адәти имиш. "Адәт исә адамын икинчи хасијјәтидир". Ленорман өзүнүн елә һөмин әсәриндә дејир ки, ермениләр Торгомос мөншөјини наһаг јерә өз адларына чыхырлар. Һәм дә онлар буну нијә дә әтмөсинләр: ахы, бунун үчүн һеч бир хәрч төләб олунмур, бу, мүфтә верилир!

Урарту ады илә михи јазыларына көрө мөшһур олан дағлыг өлкә һелә бизим ерадан өввөл 721-чи илдә күрчү тајфасынын мөскөни олдуғуну вә урартулуларын күрчүләрә һогһум милләт олдуғуну төкчө Ленорман демир. Гөдим тарихин башга бир бөјүк биличиси вә төдгигатчысы Масперо дејир: "Дөчлө вә Фөрат чајларынын өз мөншөлөрини көтүрдүклөри дағлыг өлкөдә (Урарту) һелә Ассурија чары Саргон дөврүндә (721-чи ил) мүасир ермениләрдөн тамамилә фөрглөнөн вә күрчүләрә һогһум олан јалһыз бир тајфа јашајырды". Ленорманын блә нетичөжә кәлмәси исә Сејс вә Гуиарын слми әсәрләриндә чоһ көзәл сүбүт олунмушдур. Елә һөмин Масперо дејир: "Онларын (урартулуларын) мөншөјинә кәлинчө исә бу, гаранлыг мәсәләдир". Бө'зи алимләр онлары Ерменистанда, Араратын өтөјиндә, Дөчлө, Фөрат вә Күр (Кир, Кура) чајларынын јухары ахыны боју илк дөфә көрүнөн, шималдан, ја да шөргдөн кәлән

мүһачирләр һесаб едирләр, башгалары исә онлары узаг чөнубун, Әрәбистан јарымадасынын илк сакинләринә аид едирләр.

Беләликлә, чөнаб Голмстремин "Дашлар да фөрјад едир!.. Дашлар јалан данышмыр!" - дејә учадан вә һөдөлөјичи гышгырыгы, сөн демө, сүн'и сурәтдә шиширдилмиш бош сөзләрдир, ермениләрдөн өтрү онун инилтиси исә өзүндөн сонра јалһыз күлү вә түстүсү галан садөчө атөшфөшанлыгдыр. Белә чыхыр ки, инсан истәсә, өз сөзләриндөн вә "фөрјад едөн дашлар" кими с'тибарлы вә шүбһә доғурмајан шаһидләрдөн имтина әтмөжә өзүнү мөчбур едә биләр. Бу, ермени алиминин башына кәлиб, ајындыр. Бу чүр фырылдағлар ермени алимлөринин адичө хөстөлијидир. Ахы, елә адамлар вар ки, онлар үчүн "адәт едилмиш дөрд адәт едилмөмиш шадлыгдан јахшыдыр". Лакин "Дашлар да фөрјад едир!.. Дашлар јалан данышмыр!" - дејә белә сө'јлө, блә гызгын сурәтдә аләмө чар чөкөнләрин елмлә бу чүр рефтар әтмөлөри чоһ писдир. Дашларын инилтиләрини вә онларын төкзиб олунә билмөжөн фактларыны өлө салмаг һарда ешидилиб. Истәр-истәмөз дејөчөксөн: "Еј һөјат, сөнин маһијјәтин һөдөдир, сөнин ганунун һөдөдир. Нө үчүн сөн бизи ојунчаг кими ојнадырсан?!"

X

Чөнаб Голмстрем дашлары јалан данышмага мөчбур әтмөклә кифәјәтләнмир. Даш чансыз өшјадыр, өзүнү мүдафиө едә билмир, "нө үчүн сөн мөним сөзүмү, мөним рөвајәтими дејишдирмисөн, башга шөклә салмысан, нө үчүн сөн һөгитөт өвөзинә мөни јалан данышмага мөчбур әтмисөн?!" - дејә төғсирләндирмөк игтидарында дејил. Иш ондадыр ки, чөнаб Голмстрем чанлы адамын шаһидлији илә дә елә о чүр рефтар едир. Чөнаб Голмстрем чанлы шаһидин белә һәрәкәти она бағышламајачагындан, башгаларынын ону ифша едә биләчөјиндөн чөкинмир. Бу төмтөрағлы чүмлөлөр мүөлликфи чөнаб Николскинин фикриндә олмајан јалан-палаңлары да она аид едир. Әксинә, чөнаб Николски чөнаб Голмстремин онун адындан данышдығларынын тамамилә әксини дејир вә сүбүт едир.

Чөнаб Голмстремин сөзләриндөн көрүнүр ки, куја, чөнаб Николски ермениләрин урартулулардан өмөлө кәлмәсини төсдиг едир. Ахы, чөнаб Николски ермени савадлысы дејил вә демөли, онун сүбүтунун хүсуси өһөмијјәти вар. Кәлсәнә, чөнаб Николскинин өзүндөн сорушаг: Чөнаб Голмстремин она аид

етдиклери дүздүрмү?

Бах, чөнаб Николски буну "инилтиси чөнаб Голмстреми беле вахтсыз алышдырыб-жандырмага" мөчбур едөрөк она: "Ван миhi жазылары данылмаз делиллөрө көрө ерамыздан өввөл IX өсрин сонуна вө VIII жүзиллижин биринчи жарысына аиддир" дедиртирөн, мөһз, бу дашлар барөдө жазыр.

Көрүнүр ки, о да бу жазыларда ады чөкилөн халгларын ермөнилөр олмадыгы фикриндөндир, чүнки VIII өсрин сонуна кими, жахуд даһа догрусу, бизим ерадан өввөл VI өсрин башлангычына гөдөр ермөнилөрүн Ван өтрафында неч изи-тозу да жох иди. Бу, һал-һазырда елм адамлары төрөфиндөн дө гөбул олунуб вө һөтта ермөни профессору Патканов башга чыгыш жолу тапмадыгына көрө истөр-истөмөз буну мөтбуатда да дежиб.

Чөнаб Голмстремин авамлыгынын бир нүмөнөси вө биликли адам вө чидди төдгигатчы кими чөнаб Николскинин чөнаб Голмстремин онун бојнуна зорла гојдугу "јалан даныша" билмөдижинин сүбуту будур. Чөнаб Николски Ван дашлары өсасында ермөнилөрүн урартулуларла охшарлыгыны мүмкүн һесаб едибсө, о, бу дашларын јалныз үч јүз илдөн сонра баш верөн һадисөлөр һаггында да шаһидлик едөчөјини мүтлөг мүмкүн һесаб етмөлијди. Гөлө неч кес дашларын бу чүр габилијјети һаггында, онларын көлөчөји хөбөр вермөси һаггында ешитмөјиб вө еһтијатлы вө мө'төбөр алим, мөһшүр чөнаб Николскијө беле чөфөнкијјаты аид етмөјө биз нечө чөсарөт едөрик?

Чөнаб Николски дејир: "Индијөчөн һөлөлөк бу дили (Ван жазыларынын дилини) аид едө билмөк мүмкүн олан гоһум аилө тапмага мүвөффөг ола билмөмишик. О, нөсө тамамилө төчрид олунмуш бир шеји кестөрир. Күрчү дилинө охшар бө'зи төк-төк шөкиллөр гоһумлуг өлагөсинин мүөјјөнлөшмөсинө, бу гоһум-лугун мүмкүнлүјү бу жазыларын демөк олар ки, бүтүн төдгигатчылары төрөфиндөн гөбул олунса да, һөлө һагг газандырмыр. Төөссүф ки, Гафгаз диллөри, хүсусөн дө, күрчү дили мүгајисөли шөкилдө мүкөммөл өјрөнилмөјиб, һөр һалда, бу суала даһа гөти чавабы јалныз күрчүшүнас дилчилөрдөн көзлөјө биллөрик.

Бичмөкдөн габаг он дөфө өлчөн өсл догрочу алимө јарашдыгы кими чөнаб Николскинин фактларла нечө төмкиилө вө еһтијатла рефтар етдијини көрүрсүнүз. Көрүрсүнүзмү, чөнаб Николски урартулуларын күрчүлөрлө гоһумлуг өлагөси һаггында суала гөти чаваб вермөсө дө, һөм дө демир ки, урартулуларын ермөнилөрө гоһумлугу чатыр. Чөнаб Николски

урартулуларын ермөнилөрлө гоһумлуг өлагөсинө, һөтта узагдан да ишарө етмир. Онда чөнаб Николскинин ермөнилөрүн урартулулардан өмөлө көлдијини сүбут етмөсини чөнаб Голм-стрем бөс һардан көтүрүб? Гој бизим бу суалымыза чөнаб Голмстрем, ја да ки, ермөни китабсөвөр савадлылары чаваб версинлөр. Гөм дө бунда һөлөлөк неч бир фөвгөл'адөлик жохдур.

Чөнаб Николскинин адынын өбөс јерө хатырланмасынын вө чөнаб Голмстремин онун бојнуна јаланчы шаһидлик гојмасынын даһа инандырычы нүмөнөси будур.

Чөнаб Николскинин өз һөрмөтли адынын бу чүр хатыр-ланмасына е'тираз етмөдијинө төөччүблөнирик. Бу, јенө дө гисмөн ајдындыр: ишкүзар адамын өз адынын ким төрөфиндөн вө не вахт өбөс јерө чөкилдијинө фикир вермөјө вахты жохдур. Төөссүф ки, чөнаб Голмстремин чөсарөт елөдији јалан истинад дөмдөмөки ермөни алими кими жох, өз ишинин һөгиги билчиси чөнаб Николски кими һөрмөтли алимин тамамилө билмөмөз-ликдө, авамлыгда өсассыз күнаһландырылмасы илө нетичө-лөнир.

Бурда елмин өзү вө онун хөјри, мүөјјөнлөшмөси, өјрөнил-мөси лага гојулмушдур. Бөс кимин ады илө? Чөнаб Никол-скинин ады вө дөлили илө! Бу, багышланылмаздыр, өдөб-сизликдир. Чөнаб Николскинин өзүнү динлөјөк вө буну ајыр дөк:

"Урарту өлкөси Ассирија вө Бабилистан мөнбөлөрүнө көрө, онларда "Наири" өлкөлөри адландырылан даһа кениш бир өлкөнин һиссөси иди... Елмдө бу халгларын гөти анлајышы вө дөгиг ады һөлөлөк мүөјјөн олунмајыб, лакин Ленорманын вө Гоммелин фикринчө, онлары аларудулар адландырмаг олар-ды..." "Өкөр индики күрчүлөр она (алоруду милләтинө) аид дејиллөрсө, ону Кичик Асијанын вө Загафгазијанын индики сакинлөри арасындан тамамилө жох олмуш һесаб елөмөк лазымдыр".¹

Көрүнүр, чөнаб Николскинин фикринчө, индики күрчүлөри, ја да даһа мөвчуд олмајан онлара гоһум халглары урар-тулуларын көлөчөк нөсли (онлар исө аларудулардыр) гөбул етмөк лазымдыр.

Урартулуларын ермөни олмасы һаггында чөнаб Николски-нин дөлили бунда нөдө көрүнүр? Эксинө, чөнаб Николскинин јухарыда нүмүнө көтирилмиш сөзлөри, чөнаб Голмстремин онун

¹ Бах: Шөргин гөдим абидалөри. I чилд, сөһ.389, Николскинин мөгалөси.

адындан утанмадан вә лагејд шөкилдә данышаркөн - куја, бунда неч бир пис вә гәбаһетли шеј жождур - незәкәтсизликлә зорла онун бојнуна гојдуғу шејлерин ајдын вә гәти инкары дејилми?

Бир дө төкрар едирик: Өз кефи истәдији кими белә һөрмәтли, еһтијатлы алимин бојнуна јалан гојмағ вә ону аләмә чар чөкмөк ајыб вә бағышланылмаз шејдир. Елмә вә Николскијә һөрмәтсизликлә јанашмаға чәнаб Голмстреми нә мөчбур едиб?

"Дашлар да фәрјад едир!.. Дашлар исә јалан данышмыр!" Дашлар жох, чәнаб Голмстремин дүшүнүлмәмиш һәрәкәти фәрјад едир.

Дашлар јалан данышмыр, чәнаб Голмстрем исә ријакар кими, куја, тәһгир едилмиш һөгигәтин чинкилтили симләрини чаларағ вә тапдаланмыш һөгигәт үчүн јаланчы көз јашлары ахыдарағ дөшүнә дөјүб сөһв данышыр. Комедија сөһнәдә јахшыдыр, лакин һөјатда бизим гаршымызда чындырын үрәк бәһанәси илә јаначағына үмид едәрәк үрәк өвезинә ону јандырырлар. Бу чүр комедија јалғыз үрәји һөјәчана кәтирир. Чәнаб Николски алоруду тајфаһа мөхсус олан хеттләрин Кичик Асија Суријасында ән бөјүк вә гүдрәтли, өз бөјүк мөдәнијәтини јарадан вә Мисирин вә Суријанын чәсарәтли рәғиб илә олан халғ олдуғуну, алорудуларын, еһтимал ки, урарту халғы олдуғуну, "Арарат" сөзүнүн "Урарту" сөзүндән өмөлә кәлдијини, јалғыз "р" һәрфинин "л" һәрфи илә өвөз едилдијини дөјәрәк бир аз да ирәли кедир.

Масперо да сүбүт едир ки, "хеттләр" мосох ады илә мөшһүр олан тубалылара гоһумдур, тубалылар вә мосохлар исә күрчү кими гебул олунуб. Хеттләр өлкәси, Масперонун јаздығына көрә, гөдим дүнјанын ики әсас дөвләти - Халдеј вә Мисир арасындадыр вә буна көрә дө о, чох чөкмәдән Шәргин ән варлы базарларындан бири олуб. Бу халғ јүксөк инкишаф етмиш мөдәнијәтә малик иди, өз мөдәнијәти вә чичөкләнән сөнајеси варды. Масперо дејир: "Демөк олар ки, бу халғ һаггында билдијимизин һамысы Мисир вә Ассирија мөнбөләриндән кәтүрүлмүшдүр, чүнки онун абидләри чох аздыр вә аз мө'лумдур. Мисир һәрфләриндән тамамилә фәрғләнән гөдим һероғлиф һәрфләрлә јазылмыш јазылар индијә гөдөр онлары арашдырмаға чалышан алимләрин дигтәтини о гөдөр дө чөлб етмир."

Јалғыз Николски вә Масперо хеттләрин вә күрчүләрин гоһум тајфа олмасы фикриндә һағлыдырса, биз бурда бир гөдөр дајаначағы, чүнки ола биләр ки, бу һагда данышмағ үчүн

башға имкан тапмајағ, она көрә ки, хеттләр кими көзәл бир халғ һаггында бу күнә гөдөр әдәбијәтымызда мө'лумат олмајыб.

Хеттләр, јахуд башгалары онлары адландырдығлары кими, гиттләр чохсајлы, бөјүк мөдәнијәтли, тарихдә бөјүк өһөмијәти олан халғ олублар. Онлар һаггында данышмаға еһтијат едирик вә чәнаб ермөни савадлы китабсөвәрләринин вә К⁰-нын (амкарын) башға шеји гамарламамасы - өзләрини хеттләр кими гөләмә вермөмөләри үчүн еһтијат едирик вә беләликлә, онлар өз адәтләри үзрә, башға дона кирәрәк аләмин көзү габагында ловғаланыб "көрүн, биз нечә олмушуг!"— дејирләр. Лакин "неч кәс чанаварларын горхусундан өз гојун сүрүсүнү мөһв етмир." Онда биз дө өз ағзымызы јуммајағ.

Инкилис алими Р.Андерсон дејир ки, Европа мөдәнијәти өз мөнбәјини хеттләрин, ја да һөмин гиттләрин мөдәнијәтиндән кәтүрүб вә Европа онлара миннәтдар олмалдыр, "чүнки јунан мөдәнијәти дө өз мөнбәјини гитт истилачыларындан кәтүрүб". Кичик Асијанын чох јерләриндә адам инди итиб кедән, вахты илә парлағ мөдәнијәтин изләринә раст келир. Ејжукда, Кичик Асијада шимала, Гара дөнизә ахан Галиса чајынын јахынлығында нөһөнк куб шөклиндә дашлары олан бөјүк гитт сарајынын диварларынын харабалығлары индијә гөдөр дө көз чарпыр. Ора кедән јолу дашдан јонулмуш ширләр, әсас кириш гапысыны исә үзәриндә сфинксләрин јонулмуш габарығ тәсвирләри олан ири гранит гајалар горујурду. Чохлу ме'марлығ деталлары бу сарајын Мисир инчәсәнәти илә охшар олдуғуну кәстөрир. Бинанын өзү Бабилистан сарајлары кими сүн'и торпағ төпеси үзәриндә тикилиб. Күман едирләр ки, бу, "Суријанын јандырычы күнөшинин Оранга дөрөсини чох гыздырдығы "вахт" Кодет (хеттләрин пајтахты) чарларынын кетдикләри јәј сарајы олуб. Мүтөхәссис һералдикләр Алманијанын, Русијанын вә Австријанын икибашлы гарталынын гиттләрин итиб кедән инчәсәнәтиндән вә символизминдән өмөлә кәлдијинә тәөччүб-ләнмәлидирләр.

Шүбһәсиз ки, онун тәсвири гитт абидләриндә үстүнлүк тәшкил едир, даһа сонралар о, түрк-османлы падшаһлары төрәфиндән мөнимсөнилиб, сөлиб мұһарибесиндә иштирак едән адамлар төрәфиндән Европаја кәтирилиб, алман императорларынын эмблеминә чөврилиб, бунлардан да Русија вә Австријанын ән јени дөвләтләринә кечиб.

Андерсон дејир: "Гөдим Јунаныстанын Гомер, Фалем, Пифагор вә Геродот кими бө'зи бөјүк адамлары Кичик Асијадан олублар. Онлар һаггында фикирләшөркөн ағылларына Екеј шөһөрләри кәләнләр гитт вә хита мөдәнијәтинә даһа

дөриндөн көз јетире билерлер".

Андерсон бир факты хатырладараг давам едир: "Бу, ајдын кестерир ки, Хита, гиттлерин өлкөсү везијетине вө өзөмөтине көрө Мисирин өзү иле бөрабөр сөвијјөдө олуб".

Истөр Андерсон, истөрсө дө Масперо хеттлерин мөдөниј-јетини, зөнкинлијини, гочаглыгыны вө гүдрөтини тө'рифлө-јирлер.

Төөчүблүдүр ки, ермөни алимлөри гиттлерин (хеттлерин) үнванына дејилөн белө тө'рифли сөзлөрө фикир вермөјиб вө ону көздөн гачырыблар. Бөлкө, бу һагда ермөнилөрө һеч нө мө'лум дејилди, јохса, онлар гонум күрчү халгынын бу чүр тө'рифине јол вермөздилер. Бунунла јанашы, онлара мө'лумдур ки, күрчүлөр сөһлөнкардырлар вө хасијјөтчө истиганлыдырлар, онлар һеч вахт белө демөзлөр: "Гардашлар вө достлар! Биз билирик ки, сиз хејрхаһсыныз, билирик ки, өз ишлөриниз чөрөк өтри дујулан јердө дүзөлтмисиниз вө ону ким би-ширдјини сорушмадан раһатча јејирсиниз, төки о, дадлы олсун. Ахы, вичдан да јахшы шејдир, нө олуб, нијө бизө белө јанашырсыныз? Буну билмөк вө һөрмөт етмөк вахтыдыр. Һөр көсө өзүнүнкүнү веририк. Лакин нө бујурурсунуз? Инсан үрөји пахыл, ачкөз вө тамаһкардыр".

XI

Чөнаб Голмстремин, куја, ермөнилөрлө урартулуларын гонумлуғуну сүбут едөн чөнаб Николскијө өбөс јерө нечө истинад етмөсини артыг көрмүшүк. Фөрјад едөн дашлары онлара, китабсөврлөрө лазыми шејлөр данышмаг вө белөликлө, һөтта онлары да јалан данышмага мөчбур етмөк үчүн ермөни китабсөврлөринин мүхтөлиф фырылдаглара вө һијлөлөрө нечө инадла өл атдығларыны кестөрмөк үчүн инди өлө һөмин Николскијө мүрачиөт едөк. Куја, фөрјад едөн дашлар бөһанөси илө, өслиндө, онларын јаланчы диллөри "мөһөббөт һөсрөтлө-ринин артыглыгы" ндан фөрјад едир.

Чөнаб Николскинин јаздыгына көрө, ермөни јөпископу Месроп бир нечө миһи јазы тапыб. Чөнаб Николски бу барөдө дејир: "Алтмышынчы иллөрин өввөлөриндө һөлө садө бир раһиб олан чөнаб Месроп инди ермөнилөрин јашадыгы јерлөрдө миһи јазыларын олдуғуну мхитаристлөрин өсөрлөриндөн оху-јаркөн онларын Ермөнистанын гөдим тарихинө чох јахын аиддијјаты олачагыны күман едөрөк топламаг истөјиб". Елө һөмин Николскинин сөзлөринө көрө, чөнаб Месропун бөхти көтириб, лакин онун нөзөрдө тутдуғу чөһөтдөн јох. О, алты,

ја да сөккиз јазы тапыб вө бу јазылары ермөнилөрин тарихи абидөлөри күман едөн профессор Патканов васитөси илө алимлөрө, бу ишин биличилөринө, јө'ни, Мордмона, Сејуја вө Мүллөрө көндөриб. Чөнаб Николски дејир: "Сонралар мө'лум олуб ки, һөмин миһи јазылар ермөнилөрлө һеч бир өлагөси олмајан бир дилдө јазылыб.

Бу хөбөрин истөр чөнаб Месропу, истөрсө дө чөнаб Патканову төөчүблөндирдјини демөјө еһтијач јохдур. Чөнаб Месропун тапдыгы јазыларын бөјүк бир һиссөсинин Ечмиөдзиндөн 25 верст шимал-гөрдө олдуғуну билмөк лазым-дыр. Орда "Блури" адланан бир төпө вө бу төпөнин јанында гөдим харабалығлар вар. Ермөнилөр чохдан онлара көз дикиб дејирлөр ки, онларын пајтахты - һансыса ујдурма "Армавир", мөһз, орда олуб. Һөр шејлө марағланан алимлөр бу јерлөрө дө өзлөрини чатдырыблар. Уваровун рөһбөрлији илө газынтылар апармага башлајыб, харабалығлары јохлајыб, једди күн өрзиндө ортабаб ишлөр апармага чалышыблар. Лакин ермөнилөр үчүн сөвиндиричи вө фөрөһлөндиричи һеч бир шеј тапмајыблар. Чөнаб Месроп вө чөнаб Патканов, төбии ки, мүбаһисө етмөјө башлајараг өз наразылығларыны билдириблөр ки, куја, газын-тылар јахшы апарылмајыб вө һөмин јерлөрдө төзөдөн төдгитат апармагы төлөб едиблөр.

Чөнаб Николски дејир: "Бу чүр инадкарлыгы јалныз јазыларын характери вө мөншөји һаггында сөһв фикирлөрлө вө ермөни алимлөринин Ермөнистанын гөдим пајтахтына олан ајдын марағлары илө изаһ етмөк олар" (Бах: "Шөргин гөдим абидөлөри", I чилд, сөһ.380).

Көрүнүр ки, инадкарлыг јолу илө өз мөгсөдлөринө чатмаг ермөни алимлөринө хас кејфијјөтдир. Көрүнүр ки, өз дөдик-лөринин үстүндө дуран ермөнилөр онларын кејриңө олмајан шејин, бу, төкзибөдилмөз һөгигөт олса да, үстүнү вурмамага чалышырлар. Чөнаб Николски, көрүнүр ки, незакөт вө төмкинлилијинө көрө чох шеј демөк вө онларын һөрөкөтини өсл ады илө адландырмаг истөмөјиб, ермөни алимлөринин инадкарлыгыны "онларын сөһв фикирлөри вө ермөни алим-лөринин ајдын марағлары илө" изаһ едир.

Чөнаб Месропун тапдыгы јазыларын арасында чөнаб Николскинин јаздыгына көрө, 15-чи нөмрө илө кестөрилмиш вө "Захалу" адланан јерин јахынлыгында тапылмыш бир јазы вар. Бу јазынын шөкли Ечмиөдзиндө чыхан "Арарат" гөзөтгөндө дөрч олунуб. Бу јазы барөдө чөнаб Николски јазыр ки, онун ("Захалу" јазысынын) "Арарат"да дөрч олунан шөкли, һөтта демөк олар ки, Ван јазыларынын ишарөлөрини хатырлатмајан

бәрбад хала салынмыш мөтн төсөвүрө кәтирп.

Анламаг олар ки, жазынын шөклини чыхардан адам бу ишарелерин ејни, јахуд гоһум мөншөли олдуғуну төсөвүр едөрөк жазыја гөсдөн өһөмөнилөрин фарс жазыларынын ишарелери илө формача охшарлыг вермөк истөмишлөр. (Елө орда, сөһ.380).

Бу чүр һогтабазлыга, сахтакарлыга гөдим монастырлардан дашлары чыхаранлар, ја да күрчү жазыларыны гашыјыб позанлар вө онлары ермөни жазылары илө өвөз едөнлөр, ја да бу дашлары огурајыб, онлары ким билпр һара туллајанлар биканө ола билмөзлөр.

Јухарыда ады чөкилөн жазыны төһриф еләмөјин, дөјишдирмөјин нө кими хөјри олдуғу сорушулур. Һогтабазлыг, сахтакарлыг, јалан, һөгигөт бөјүк бачарыг, узунмүддөтли мөшг вө бир аз да чөсарөт төлөб едир. Лакин бүтүн булар онлара алданмаг, јахуд даһа доғрусу, јалныз инчөсөнөтө мөһөббөтдөн ирөли көлөн бу чүр һогтабазлыгла мөшгул олмагы өзүнө ејиб билмөмөк үчүн о гөдөр дө тө'рифөлајиг дөјил. Демөли, онда сорушаг: Асурија дөврүнүн гөдим жазыларына чөнаб Николскинин сөзлөриндөн көрүндүјү кими, өһөмөнилөр дөврү жазысынын характерини вермөк нө үчүн лазым иди? Онда бөлө фөрс етмөк олар: Ван жазыларынын өһөмөнилөрдөн габагкы дөврө аид олдуғунун, ермөнилөрин исө јалныз өһөмөнилөр дөврүндө Ермөнистана көлдјинин, о вахта гөдөр исө онларын орда олмадыгынын өсл алим үчүн нечө мүһүм өһөмијјөти олдуғуну өввөлки сөтирлөрдөн билприк. Вө она көрө дө ермөни алимлөри сүбүт еләмөјө чалышырлар ки, жазылар Асурија дөврүнө, јө'ни, бу жазыларын тапылдыгы һөмин јерлөрдө ермөнилөрин изи-тозу олмајан бир дөврө аиддилөрсө, онда онлары о гөдөр дө асанлыгла мөнимсөјө билмөздилөр, бу жазыларда онларын тарихинин рөвајөт олунмасыны сүбүт еләјө билмөздилөр. Вө бунлар өһөмөнилөр дөврүнө аид олсајдылар, онлар өзкөнин адыны вө тарихи мөнимсөмөк үчүн сахтакарлыгдан асанлыгла тор тохуја билөрдилөр вө һөч көс "бу жазылар мејдана көлөндө сиз һөлө 'јох идиниз" дөјөрөк онлара с'тираз едө билмөздө.

Мөкөр, бу фырылдаг, бу сахтакарлыг Д. Бакрадзенин, Илја Серебрјакөвун, Ленорманын, Раулинсонун, Николскинин ермөни алимлөри һаггында дөдиклөри елә һөмин шөјлөр дөјилми, ја да бу мөгалөдө бизим данышдыгымыз шөјлөр дөјилми?! Бүтүн бунлардан сонра, мөкөр, Патканов кими алимлөр, Арсруни вө чүрбөчүр Езовлар, Худабашовлар кими философлар вө онларын бүтүн сөхи өзлөринин нө истөдјини, онлара нө

лазым олдуғуну билмирлөр? Әкөр ермөни алимлөринин бу хүсусијјөти һаггында јалныз биз күрчүлөр данышсајдыг, фикирлөшмөк оларды ки, бу чүр фикирлөри бизө дүшмөнчлик, пахылдыг диктө едир. Лакин Ленорман, Раулинсон, чөнаб Николски бизим гоһумумуз, бизим кирвөмиз дөјил ки, гөрөзкар мүһакимөдө онлардан шүбһөлөксинлөр.

Төөссүф ки, чөнаб Голмстрем дө биз күрчүлөр үчүн фөрјад едөн дашлары ермөнилөр үчүн фөрјад етмөјө мөчбур едөрөк бу ермөни алимлөринин чалдыглары һаваја ојајаыр, һарај салыб гышгырыр: "Дашлар да фөрјад! Дашлар јалан данышмыр!" Бурда "дашлар јалан данышмыр", онлар һөгигөти дөјирлөр, һогтабазлыг едөн ермөни алимлөри, јахуд Езов вө онун кими алимлик едөн һогтабазлар "фөрјад едир вө јалан данышырлар". Бу, санки һамыја көлөк көлмөји шөртлөшөн, түлкүнү, чагталы ширө, шири пишијө дөндөрмөк вө түклөри јонулмуш гырт тојуг кими кечмиш гартал јувасында чүчө чыхартамаг үчүн һансыса хүсуси бир дөстөдир.

XII

Мөзлум вө өзабкөш милләт кими ермөнилөр һаггында рөһмдиллик көстөрөн, онлар һаггында ачыг вө үрөкли данышан чөнаб Голмстремө ешг олсун! Лакин, ахы, биз елә дашүрөкли дөјилик ки, башгасынын өзаб-өзијјөтинө үрөјимиз јанмасын, гыргынын, мөһв олмагын вө вар-јохдан чыхмагын бүтүн дөһшөтини баша дүшмөјөн вө бөдбөхт адамларын талөјиндө иштирак едөн вө көмөк өли олмаса да, һөч олмаса, төсөлли, сөвки сөсини учалдан адамын мөгсөдини анламајаг. Вө билприк ки, јалныз төмиз үрөкдөн көлөн сөмими төскинлик, јалныз һөгиги мөһөббөт адамы мөлөклөрин Аллаһы һөддиндөн артыг тө'рифлөдји даг зирвөсинө галдыран һөмин јүксөк һө'мөти јарадыр. Төөссүфлөнирик ки, һөгигөтин вөзијјөти вө марагы бизи чөнаб Голмстреми ермөни алимлөри сырасына гојмага вө онун гөрөзли вө гөрөзсиз сөһвлөри һаггында ачыг фикир сөјлөмөјө вө бу һагда төөччүбүмүзү билдирмөјө мөчбур етди. Јалныз ермөни философларына вө Деллинкерлөринө лајиг вө јалныз Деллинкерлөрин мөтбөхиндө биширилмиш бу чүр тарих јазмага ону нө мөчбур етдјини билмөк јахшы оларды. Төөччүблөнирик ки, чөнаб Голмстрем Николскинин јухарыда адыны чөкдјимиз өсөри илө таныш олмаса да, Анучинин өсөри, шүбһөсиз, она таныш олмалыјды, чүнки онун јаздыгына көрө, Анучин урартулуларын ермөнилөрин өчдады олмасыны һөсаб едөн нөзөријјөнин өләјһдарыдыр. Чөнаб Голмстремин

фикринчө, бу, Анучинин гөрөзсизлигини сүбүт едир. Бурда ики фөвгөл'адө везијјет төсөввүр сдилип. Бири ондан ибаретдир ки, дүнјада, куја, урартулуларла ермөнилөрин гоһумлугуну сүбүт едөн нөзөријјө мөвчуддур. Өкөр бу чүр нөзөријјө јохдурса, чөнаб Голмстремин инандырмасында һансы мө'на вар?! Чөнаб Голмстрем бу чүр нөзөријјөнин мөвчудлугунда сөһвө јол верир. Белө нөзөријјө јохдур вө чөнаб Анучин олмајан бир нөзөријјөнин нечө өлөјһдары ола билөр? Чөнаб Анучин ермөни савадлы алимлөри кими бош адам дејил ки, јел дејирманлары илө мүбаризө апарсын! Төкрар едирик, Езов вө ермөнилөрлө урартулуларын гоһумлуг өлагөсинин нөзөријјөсинө төрөфдар олан К⁰ кими өлдө бөслөнмиш алимлөри чыхмаг шөрти илө һал-һазырда бүтүн дүнјада өсл алими чырагла да ахтарыб тапа билмөзсөн. Иәм дө чөнаб Езов вө вө К⁰ инанмырам ки, бу нөзөријјө һаггында агызларыны ачыб бир көлмө дејөлөр. Анчаг башгасынын өмөјиндөн истифадө етмөк, сојугтанлыгла өз јуваларында кизлөнмөк онларын көһнө адөтидир. Онлар бу ишдө устадырлар! Чөнаб Анучин һөм дө ермөнилөрин урартулулардан өмөлө көлмөсини инкар едирсө, кимисө јалана чыхармага јох, мөһз, буну төдгиг сдөндөрин фикрини төсдиг едир. Куја, чөнаб Анучиниң разылашмадыгы вө јалныз төкчө чөнаб Голмстремин - бөли, јалныз бирчө чөнаб Голмстремдөн башга һеч көсин фикирлөшмөдөн белө курулдадыгы һөмин нөзөријјөнин төрөфдары кими һеч олмаса бир өсл алимин - гој европалы, јахуд рус олсун, фөрги јохдур - адыны чөкмөјө чөнаб Голмстреми дө'вет едирик. Һөтта бир-биринө зидд олан бу ики нөзөријјө мөвчуд олса да, чөнаб Голмстремин чөнаб Анучини тө'рифлөдији бу гөрөзсиз ишарө сөдир?! Дејөсөн, бурда белө демөк јеринө дүшөр: "Сөнин сөзүн сөни ифша едир". Башга бир чөһөт дө ондан ибаретдир ки, чөнаб Голмстрем чөнаб Николскинин, куја, урартулуларла ермөнилөрин гоһумлугу һаггында мисал көтирдији фактлары сүбүт етмөк үчүн онун дәлиллөрини нүмүнө көтирир, Анучин һаггында исө ики-үч сөз дејир. О, ермөнилөрин Ермөнистана, кечмиш Урарту өлкөсинө сонралар келдијини чөнаб Анучиниң антроположи дәлиллөрлө сүбүт етдијинө фикир верәмишдир.¹ Бундан башга, өлө һөмин Анучин сүбүт едир ки, урартулуларла узун вө инадлы ворушмалардан сонра ермөнилөр һөмин өлкөни тутта билиблөр. Онун сөзлөринө көрө, бө'зи өсаслар вар вө бу өсаслара көрө биз күман едө билөрик ки, урартулулар, јахуд понтијхалдлар күрчүлөрин өчдадлары олublар. Анучинин

дедији өсл сөзлөр будур: "Белөликлө, ермөнилөрө Урарту тајфасы илө, јахуд понтиј-халдларла — дили һөлө мө'лум олмајан тајфа илө јалныз узун вө инадлы мүбаризөдөн сонра өлкөни ишгал өлөмөк мүјөссөр олуб, лакин онларда картвел, јахуд күрчү тајфасынын өчдадларынын олдуғуну фөрз етмөјө бө'зи өсаслар вар" (Бах. "Ермөнилөрө гардаш көмөји", сөһ. 361, 2-чи нөшри).

О, чөнаб Голмстрем јахшы адамдыр! Өкөр о, урартулуларын ермөнилөшмөси һаггында бизө белө өтрафлы сурөтдө, һөм дө өсассыз олараг данышыбса, һеч олмаса, бизим һаггымызда бирчө көлмө сөз дејөјди. Күрчүлөрин урартулулардан өмөлө көлмөсини һеч олмаса, һөтта ишарө илө хатырладајды. Буна көрө ондан ким наразы галарды? Өкөр чөнаб Николскинин дәлили, һөм дө тамамилө өввөлдөн ахырадөк дејишдирилмиш дәлили урартулуларын ермөнилөшдирилмөси үчүн лазым идисө, бөс нө үчүн о, күрчүлөрин урартулулардан өмөлө көлмөсинин чөнаб Анучин төрөфиндөн сүбүт олунмасыны јаддан чыхарыб вө үстүндөн сүкутла кечиб?! Өлбөттө, һарда, нөји вө нечө демөк Голмстремин өз ишидир, биз исө јалныз бир шеји дејөчөјик: Сөнин чоһ гөрибө ишлөрин вар, чөнаб!

Чөнаб Голмстрем демөк истөјир: Тутаг ки, урартулулар ермөнилөр олмајыблар, бу һалда бунун һеч бир өһөмијјөти јохдур. Өчөб ишдир! Белө олан һалда, чөнаб Николскини вө Анучини нараһат етмөк, демөк олар ки, бүтүн фелјетону ермөнилөрин урартулулардан өмөлө көлмөсинин сүбүтуна һөср өлөмөк вө 2700-2800 ил өрзиндө баш верөн һадисөлөр һаггында һагыл гурашдырмаг вө бу һагылла шөһрөтли урартулуларын нөсиллөри кими индики ермөнилөрин мө'нөви вө физики күчүнү, гочаглыгыны бизө сүбүт өлөмөк, чөнаб Голмстрем, сизин нөјинизө лазым иди?! "Бу мөсөлөдө (ермөни мөсөлөсиндө) сијасөтбазлар төрөфиндөн гурулмамыш, бөзөдилмөмиш һөгигөти тапмаг үчүн өз нөзөрлөринизи узаг кечмишө, археологлара, алим-сөјјаһлара дикөлтмөк лазымдыр"¹ — дејөн чөнаб Голмстремө фөрјад етмөк нө үчүн лазым иди? Дөмөли, бүтүн бу сөзлөр бош-бошуна дејилиб! Сөзлөр, мөним сизө нечө дө јазыгым көлир! Гөрибөдир ки, буну чөнаб Голмстрем, је'ни, "өз нөзөрини нө узаг кечмишө, нө археологлара, нө алим-сөјјаһлара", нө дө онун јаздыгына көрө, "фөрјад едөн" һөмин дашлара дикмөјөн шөкс сөјлөјир! Чөнаб Голмстрем бөјүк пафосла дејир: "Ермөнистанда тапылан дашлар һөлө чоһ шеј

¹ Бах: "Петербургские Ведомости" гөзети, 1891-чи ил, N 33, "Дашлар да фөрјад едир" фелјетону.

¹ Бах: "Ермөнилөрө гардаш көмөји", сөһ.358, 2-чи нөшри.

һаггында, чох шеј һаггында фәрјад едирләр". Онларын чох шеј һаггында фәрјад етдикләри тамамилә дүздүр, лакин төөссүф ки, онларын инилтисини гулагларына памбыг тыхамыш адамлара динләмөк һөсиб олүб! Бу дашлар чох шеј һаггында, лакин чөнаб Голмстремин "Санкт-Петербургские Ведомости" гөзетинде урартулуларын ермөнилөшмөсини мүдафиө етмөси илө тамамилә дабан-дабана зидд олаң шејләр һаггында фәрјад едирләр. Чөнаб Голмстреми јөнө дө'вөт едирик: өкөр биз һагсызгыса, гој о, бир факт, бир һөгиги алим, бир фәрјад едөн даш кестөрсин. Онда биз чөнаб Голмстремө төслим оларыг, онун гаршысында баш өјөрик вө өз сөһвимиздөн пешиман олмагымызы ачыгча билдирөрик. Ермөнилөри тө'рифлөјиб көјлөрө галдырмаг фикри чөнаб Голмстреми елө мөфтун етмишди ки, о, һөтта ашагыдакылары демөји дө мүмкүн һөсаб етмишди: "Бу халг (ермөни халгы) узун өсрләр боју христан православ вөсијјөтлөринө мөһкөм сөдагөтини сүбүт едиб".

Һәр бир халгын өз динини православ (һагг) дини һөсаб етмөсини вө һөч кимин буна е'тираз едө билмөмөсини демөји еһтијач јөхдүр. Дин вичдан, инам ишидир вө бунда һәр кес азад вө тохунулмаздыр. Һөмчинин ушага да мө'лумдур ки, ермөниләр григорјан мөзһөбиндөндирләр вө үмүмијјөтлө, Русияда вө хүсусилә дө, рус өдөбијјатында православ ады илө мөшһур олан динө гөтијјөн аид дејилләр. Демөли, чөнаб Голмстремин "ермөниләр христан православ вөсијјөтлөринө мөһкөм сөдагөтини сүбүт едибләр" сөзлөри дүзкүн дејил, чүнки бу ады дашыјан диндөн вө демөли, онун вөсијјөтлөриндөн ермөниләр һөлө VI јүзилликдө имтина едибләр. Вө о вахтдан онлар православлыгдан ажрылыблар. Ермөнилөрин дини вө үмүмијјөтлө, Русияда вө рус өдөбијјатында, хүсусөн, православ адланан шеј арасында һансы өлагө вар?! Сөз јөх ки, ермөниләр дө христандырлар вө христанлыг гаршысында онларын бөјүк хидмөтлөрини данмаг олмаз. Онлар христанлыга чохлу гурбан вермиш, чох ган ахытмыш вө онларын демөк олар ки, өзлөринин бүтүн тарихлөрини, чарлыгларыны, вөтөнлөрини христанлыга гурбан вердиклөрини вө бунула, һөгигөтөн дө, лөјагөт кестөрөрөк өз динлөрини, диллөрини горујуб сахладыгларыны вө бунун өз халгларыны горујуб сахламагда онлара көмөк етдијини десөк, мүбалигө етмиш олмарыг. Нө тарих, нө бөшөријјөт ермөнилөрин хидмөтлөрини вө онларын христанлыга вердиклөри гурбанлары унутмајачаг. Она көрө дө өкөр чөнаб Голмстрем ермөнилөрин бу бөјүк хидмөтлөрини, үмүмијјөтлө, бүтүн христанлар гаршысында гејд етсөјди, һаглы оларды. Лакин бир һалда ки, о, ора "православлыгы"

јапышдырыб, онда ермөнилөрин өзкө динө мөһкөм сөдагөтли олдугларыны вө демөли, өзлөринин дининдө мөһкөм олмадыгларыны төсдиг етмөклө ушагы да күлдүрөр. Дин үрөк һөгигөтидир вө о, икигат шөкилдө бу вө ја дикөр үрөкдө мајалана билмөз. Истөр икиүзлү һөгигөт, истөрсө дө икиүзлү дин агласыгмаздыр. О, бу вө ја дикөр үрөкдө ја төкдир, ја да һөч јөхдүр. Дин инсанын мө'нөви алөминин өн мүһүм нөгтөсидир вө ејни заманда, һөм бизим, һөм сизин олмаг үчүн онун ики көзү вө ики үрөји ола билмөз. Онун бир көзү вө бир үрөји вар. Әкөр белө демөк оларса, о, бирини православ сајмаг вө о бирини исө һөм дө ејни еһтирамла истөр бир, истөрсө дө башга динө аид етмөк үчүн инсан үрөјини ики јөрө белө билмөз. Она көрө дө өзкө дининө мөһкөм сөдагөттилик сөбатсызлыгдыр, өзүнүнкүнү инкар етмөкдир. Бир динө вө ејни заманда, башга динө үрөкдөн сөдагөтли вө һөм дө чөнаб Голмстремин күман етдији кими, мөһкөм сөдагөтли олмаг олмаз. Инсан јалһыз о динө мөһкөм сөдагөтлөдир ки, она е'тигад едир вө өз үрөјиндө јашадыр, өкс һалда, дин дин олмаз, инсанын өз арзусуна көрө дөјишдији палтар палтар олмаз. Она көрө дө диндар ермөнилөрин чөнаб Голмстремин бу тө'рифли фикрини өзлөри үчүн кошақөлөн һөсаб етмөмөлөри һаггында фикирлөшмирик. Ермөнилөри нөдө күнаһландыра билсөниз дө, өз динлөринин дөјишмөсиндө күнаһландырмајын. Әксинө, онлар өз динлөринин гијмөтини јахшы билирләр вө она көрө дө һәр чүр бөдбөхтлијин вө өзаб-өзијјөтлөрин бојундуругуну чөсарөтлө дашыјырлар.

Ахырда биз буну сорушмалыгыг: заваллы дашлара өзијјөт вермөје, һөрмөтли алимлөри нараһат етмөје вө тарихин өзүнү рөдд етмөје чөнаб Голмстреми нө мөчбур едиб? Биз буну билмирик вө билмөје елө бөјүк арзумуз да јөхдүр, лакин белө һалда бурда да ирсийјөт ганунуна көрө, санки ермөни алимлөринө ашыланмыш һөмин програм адландырылан вөзијјөт бизи-төөччүблөндирир вө һөјрөтлөндирир. Ермөнилөрин, һөтта памбыгы курулдамалыдыр, күрчүлөрин исө фындыгы да сөс салмамалыдыр. Өзүмүз һаггында алөмө чар чөкөчөјик! Будур, едө чар чөкирләр дө! Сенковскидөн тутмуш чөнаб Голмстремө гөдөр һамыны сапа дүзүн вө көрөчөксиниз ки, бу алтмыш иллик дөвр өрзиндө бүтүн ермөни китабсөвөрлөри бу сапдан јапышыр, гөрибө һөмфикирликлө вө һөмрө'јликлө бу вө ја дикөр програмы һөјата кечирирләр.

Онлар бу програмдан һөм дишлөри, һөм өллөри, һөм ајаглары, һөм дө өзлөринин бүтүн вүчудлары илө јапышырлар.

1 Күрчү зөрб-мөсөли.

Онларын Кичик Асијада, хусусен дө, Загафгазијада ермөнилөрдөн јахшы, мөһкөм, габилијетли һеч кәсин олмадыгыны бүтүн дунјага кәстөрмөк истәдикләри, мөкәр, адын дејил. Дүздүр, Загафгазијада һансыса врасилөр¹ төкүлүб галыб вә онлары да бә'зи адамлар аз хатырлајыр, лакин биз исе онлары елө мум едирик, онларын адыны елө биабыр едирик ки, изләри-тозлары да галмасын. Әкәр онларын тарихи тапыларса, ону лөкөлөјерик, ја да өз адымыза чыхарыг, әкәр онларын еразиси варса, онлары бундан мөһрум едәрик вә дүз олду, олмады әләми инандырарыг ки, күрчүлөрин нәсли позулмагдадыр вә бу күн-сабаһ онлар ја тамамилә мөһв олачаглар, ја да ермөнилөшөчөклөр.

Бу сөјүшдә, әлбәттә, чәнаб Голмстрем иштирак етмөјиб вә биз она кәрә она миннәтдарыг ки, онун бизә јазыгы кәлиб, күрчүлөрә тә'нә етмөкдән ваз кечиб вә бизи ермөни китаб-сәверләринин нүмунәсиндә тамаһынын гурбаны етмөјиб. Лакин бу Худабашовларын, Паткановларын, Кишмишовларын, Езовларын ишләринә дөзмөк оллуғча чөтиндир. Арсрунини вә үмумијјәтлө, өзләрини истәдикләри гәдәр тә'рифләмөјә Аллаһын көмөк етдији һәмин ермөни дәстәсини бағышлајын, биз һәгарәт вә сөјүшә ујајачағыг вә һәр бир ағыллы-камаллы ермөнинин бунда бизә рәғбәт бәсләјөчөјинә үмид едирик. Бах, бурда да бизим арамыза чаһил ермөни савадлыларынын чидди-чөһдлө сәпдикләри вә күрчүлөри вә ермөнилөри бир-биринә гаршы силаһландырдыглары кәскин ихтилафын өввәлахыры, әсасы вар. Күрчүлөр вә ермөнилөр арасындакы хәјирхаһ әләгәләри, мөһз, бунлар вә јалныз бунлар - чаһиллөр, бошбогаз философлар позублар. Бәс нә үчүн әлли-алтмыш ил әрзиндә бизим арамызда бу чүр дүшмөнчилик олмајыб! Биз мөншөчө вә динчө мүхтәлиф олсаг да, бир-биримиздән чөкинмөмишик, лакин күрчүлүјә вә ермөнилијә кәрә бизим бир-биримизә гаршы нифрәтимиз дө олмајыб. Әкәр инди бирдијимиз лахлајыбса, буну ермөни савадлы алимләринин горхаглыгына, чаһиллијинә, аварачылыгына вә фырылдагларына аид етмөк лазымдыр. Әз сөзүндән горхмаг вә үмидсизликлә: "Догруданмы адам, һәгигәтән, өзүнү Аллаһа охшадыр вә онун кимидир?! Гој гадир Аллаһ һәр бир адама күнаһларына кәрә чөза версин вә јалныз белә һәрәкәти бағышламаг мүмкүн олса, бағышласын" - дөјә гышгырмаг үчүн төкчө Езов кифәјәтдир.

Лакин биз ермөнилөр үчүн һеч нә есиркәмирик. Биз чох көзәл билирик ки, Күрчүстанын зәифлији Ермөнистанын,

¹ Ермөнилөр күрчүлөри белә адландырырлар (төрчүмочинин гәјди)

бизим кечмиш дајагымызын, чөнуб төрәфдән сәддимизин сүгут етдији о угурсуз күндән башланды. Биз ермөнилөри шимал төрәфдән горујурдуг, онлар исе бизи чөнуб төрәфдән мүдафиә едијдилөр. Вахтаһг Горг Аслан о вахткы Күрчүстаны шималдан тә'мин едөндән сонра бизим бүтүн тарихимиз вә гајгыларымыз чөнубдан Күрчүстанын мөһкөмләнмәсинә јөнөлмишиди. Нә гәдәр ки, Ермөнистан мөвчуд иди, илк нөвбәдә, ону кечиб кәлмәлијдилөр. Она кәрә дө бизим өн бөјүк чарларымыз вә дәвләт адамларымыз еһтијач оlanda ермөнилөрә көмөк етмөк үчүн һеч нәләрини есиркәмирдилөр. Тәәссүф ки, бизим бә'зи чарларымыз Ермөнистанын мөвчуд олмасынын Күрчүстан үчүн нәчә мүһүм әһәмијјәти олдуғуну баша дүшмүрдүлөр. Ермөнистан олмасајды, чөнуб төрәфдән дарвазаларымыз да дүшмөнилөрин Күрчүстана сохулмасы үчүн ачыг галарды. Ермөнистанын сүгутундан сонра биздән мин дөфә күчлү олан дүшмөnlөрлө тәхминән једди өср мүбаризәјә давам кәтирмөјимизә бахмајараг, бизим бүтүн тарихи һөјәтымызы чөнуб гапыларымызын баглаһмасы мөһв етди. Зәифләмиш вә јорулүб өлдән дүшмүш Күрчүстан дүшмөнә тәслим олмады, лакин нөзәрләрини өз достуна јөнөлтди вә Бөјүк Русија империясынын һимајәсинә кечди.

Мөкәр, ермөнилөрин һәр төрәфә дағылмасы бизим үчүн фәјдалыдыр? Гој гадир Аллаһ онлара гүввәт, һамысына бирләшмөк бачарыгы версин. Лакин гој көлөк кәлмәсинлөр, бизи өгүмүздән мөһрум елөмөјә чалышмасынлар вә бизим адымызы алчалтмагла өзләрини тә'рифләјиб кәјә галдырмага вә шөһрәтлөндирмөјә чөһд кәстөрмәсинлөр. Биз сизә сығыначар вердик, сизи сахладыг вә сизинлө гардашлашдыг. Бизимлө өз свимиздә дүшмөн кими рәфтар етмөјин! "Евиндә јашајан дүшмөни: олунча, јолда узанан ширин олса, јахшыдыр" (Күрчү зәрб-мәсәли). Күрчүлөр гөдим заманларда белә дејирдилөрсә, биз дө елө дејирик, һәр бир ағыллы ермөни дө елө белөчә дөјөр.

ЧАВЧАВАДЗЕ И. Г.

«ЕРМӘНИ АЛИМЛӘРИ ВӘ ФӘРЈАД ЕДӨН ДАШЛАР»

Рәссамы Пәрванә
Техники редактору П. Бәсәнова
Корректорлары С. Мәмнәдова, Х. Идрисова

Чапа имзаланмыш 20.02.95. Кағыз форматы 84×108^{1/2}.
Шәрти чап сәреғи 4,20. Учот-нәшр сәреғи 4,29.
Тиражи 10.000. Сифариш 435. Мүғавилә гиҗмәти илә.

«Азәрбајҗан» нәшријјаты 370146,
Бақы, Мәтбуат проспекти, 529-чу мәһәллә.

AA 211 515